VILKO RIEGER

ODRŽANJE SELJAČKOGA GOSPODARSTVA

18636

MALA KNJIŽNICA MATICE HRVATSKE
NOVA SERIJA - KOLO VI. - SVEZAK 26.

Dr. VILKO RIEGER

ODRŽANJE SELJAČKOGA GOSPODARSTVA

TISAK „TIPOGRAFIJE" D. D., ZAGREB

Dr. VILKO RIEGER

ODRŽANJE
SELJAČKOGA GOSPODARSTVA

ZAGREB 1940

IZDANJE MATICE HRVATSKE

UVOD

Pitanje o najsvrhovitijoj veličini poljodjelskoga gospodarstva provlači se kroz povijest poljodjelstva u najrazličitijim oblicima, ali osobitu važnost zadobiva ono danas, kad se bez mnogo razmišljanja nabacuje krilatica, da seljačko gospodarstvo m o r a nužno propasti. U skladu s razvojnom shemom, samovoljno postavljenoj po Karlu Marxu, tvrdi se, da se seljaštvo kao posebna društvena grupa m o r a utopiti u novom kolektivističkom društvu, u kolektiviziranom poljodjelstvu. Mnogi u gradskom duhu odgojeni ljudi, bez ikakove šire naobrazbe, zamišljaju poljodjelsku proizvodnju na nekoj »novoj«, industrijskoj bazi; oni uopće ne ispituju, da li su ispravne njihove pretpostavke, o boljem gospodarenju u velikim poljodjelskim tvornicama, već jednostavno ponavljaju Marxove riječi, da seljaci, kao »klasa barbara«[1] pripadaju prošlosti i da je stoga bolje, da što prije nestanu s lica zemlje. Oni dalje govore o »idiotizmu seljačkoga života«, seljačke narode nazivaju »barbarskim i polubarbarskim«[2], a seljačko gospodarstvo preživjelim i zastarjelim, jer »ne može upotrebljavati strojeve« (?). Mnogima i mnogima, koji se tim pitanjima nisu ba-

[1] M a r x - E n g e l s: »Das kommunistische Manifest«, VII. izd., Berlin 1909. u Diehl-Mombert: Ausgewählte Lesestücke, sv. II., Karlsruhe 1920., S. 94. i d.

[2] I b i d., S. 94.

vili, činit će se možda, da je takovo zaključivanje ispravno, s tim više, što se seljačko gospodarstvo kod nas nalazi u dosta teškom položaju. Ali oni pritom zaboravljaju, da ni velikim farmerskim gospodarstvima preko mora nije ništa bolje, dok je položaj sovhoza i kolhoza u Sovjetskoj Rusiji daleko lošiji, nego onaj američkih farmera[3].

Provedba kolektivizacije poljodjelske proizvodnje, kako je predlažu marksisti, zahtijeva nužno promjenu u opsegu gospodarenja. U nekolektiviziranom poljodjelstvu prevladava danas u Evropi tip maloga ili srednjeg seljačkog gospodarstva, kojim seljak upravlja sam, ili uz pomoć članova svoje obitelji. U kolektiviziranom poljodjelstvu seljak prestaje biti vlasnik zemlje; nestaje njegove samostalnosti i slobode. Umjesto dotadašnjih malih ili srednjih gospodarstva uvode se velika, koja posjeduju sve značajke poljodjelskih tvornica. Postoji nužna povezanost između pojma kolektivizacije i pojma gospodarenja na veliko, jer se kolektivizirano poljodjelstvo može ostvariti samo na velikim površinama obradive zemlje, udruženim u jednom golemom poduzeću (sovhozu, kolhozu). Zastupnici ideje kolektivizacije moraju zato dokazati, da je veliko poljodjelsko gospodarstvo nadmoćno malom i srednjem. Ne uspije li im taj dokaz, onda ne postoji nikakav razlog, koji bi govorio za njihovu tezu. Međutim, oni to ni ne pokušavaju dokazati, oslanjajući se radije na političke parole o »sigurnoj propasti seljačkoga gospodarstva«, nego na znanstvene dokaze. Naprotiv velik broj onih stručnjaka,

[3] Isp. Vilko Rieger: Selo u Sovjetskoj Rusiji, Zagreb 1937., Izd. »Matice Hrvatske«.

koji su proučavali seljačko gospodarstvo, dolazi do zaključka, da ono ima lijepih prednosti, iz kojih proizlazi njegova životna sposobnost.

Već u prvom razvoju gospodarske znanosti nastaje spor o prednostima gospodarenja na veliko i gospodarenja na malo. Razumljivo je, da se ne pojavljuje u obliku borbe pristaša i protivnika kolektivizacije, nego kao opravdanje veleposjeda prema seljačkom gospodarstvu. Ispočetka se radi samo o pitanju, da li je veleposjedničko ili seljačko gospodarstvo nadmoćnije u proizvodnji. Istom kasnije skreće agrarni marksizam[4] taj problem sa spora o odnosu veleposjednika i seljaka na polje borbe između dva glavna tipa suvremenoga gospodarenja u poljodjelstvu: seljačkoga i kolektivističkoga! Premda su se i nakon svjetskoga rata u mnogim seljačkim zemljama istraživanja i diskusije o tom pitanju još uvijek kretala između dva pola — veleposjednik i seljak, — u pozadini se je sakrivala kao temeljna i bitna značajka čitavog istraživanja borba kolektivističke ideologije gospodarenja na veliko i seljačke ideologije doma i samostalnoga gospodarstva.

S obzirom na uspjeh gospodarenja u vezi s opsegom gospodarstva nema bitne razlike između velikog gospodarstva veleposjednika i velikog gospodarstva u kolektiviziranom poljodjelstvu, jer i jedno i drugo upotrebljava gotovo u istom opsegu poljodjelske strojeve, te se služi ostalim suvremenim sredstvima. Kod egzaktnog istraživanja svejedno je, o kojem se gospodarstvu radi, — rezultati

[4] Isp. Vilko Rieger: Agrarni marksizam, njegov ideološki razvoj, »Hrvatska Smotra« br. 11., 1938.

će biti — po prilici — istovjetni. Doduše mogle bi se ustanoviti i neke razlike između veleposjedničkog i kolektivističkog velegospodarstva, kao na pr. pritisak na poljodjelske radnike, koji je u etatističkom kolektivizmu daleko veći nego na veleposjedu, ali te nisu od tako bitne i odlučne važnosti, da bi mogle u znatnoj mjeri utjecati na rezultat. Zato se odgovor na pitanje o važnosti pojedinih veličina gospodarstva u poljodjelstvu proteže i na kolektive i na veleposjednička gospodarstva. To stanovište prihvaćeno je, posredno ili neposredno u raspravljanjima protivnika i pristaša kolektivizacije, pa prema tome nije sporno i može se općenito primijeniti. To vrijedi naravno samo za privatno-gospodarsko promatranje ovoga problema, dok se u ostalim slučajevima (nacionalno, socijalno, narodnogospodarsko razmatranje), moraju uzeti u obzir i drugi momenti.

Pristaše agrarnoga marksizma postavili su tvrdnju, da je seljačko gospodarstvo »osuđeno na smrt« i da mora propasti. Ta njihova tvrdnja mora se podvrći znanstvenoj kritici i osvijetliti sa svih strana, da se ustanovi, koliko je, a koliko nije, opravdana, te konačno da se dade odgovor na pitanje: može li se održati seljačko gospodarstvo?

I.

OPĆENITE NAPOMENE

1. Terminologija

Prije svega potrebno je kazati nekoliko riječi o terminologiji, koja se tiče našega predmeta. Na hrvatskom jeziku imamo vrlo malo gospodarskih i socijalno-političkih djela, ali napose nemamo agrarno-političkih djela. Radi toga ne postoji još potpuno ustaljena znanstvena terminologija u disciplinama, koje su u vezi s nacionalnom ekonomijom. To nije ni čudo, jer pometnje u terminologiji nalazimo ne samo kod nas, nego i u većim narodima s obilnijom literaturom nego što je naša. Tako su se na pr. dosta dugo u Njemačkoj (a kod nas još i sada) miješali pojmovi (seljačkoga) posjeda (»Besitz«) i vlasništva (»Eigentum«) s pojmom (seljačkoga) gospodarstva (»Betrieb«). To su tri pojma, koji se mogu, ali ne moraju pokrivati. »Posjed« i »vlasništvo« su dvije pravne kategorije, dok je riječ »gospodarstvo« (neki kažu i »gazdinstvo«, ali nama to ne zvuči hrvatski!), oznaka neke gospodarske jedinice, pojam, koji je u svojoj biti organizacione naravi.

Od prva dva pojma vlasništvo (Eigentum, propriété) označuje pravnu mogućnost raspolaganja određenim dobrom, dok riječ posjed (Besitz, possession) znači faktičnu mogućnost raspolaganja ne-

kim dobrom. Ta dva pojma ne moraju se pokrivati, što se u praksi često dešava. Ni treći pojam »gospodarstvo« (Betrieb) nije jednak gornjima. Za pojmove »posjed« i »vlasništvo« odlučni su pravni momenti: oni obilježuju neki pravni odnos prema zemlji, oruđu, gospodarskim zgradama i t. d. Na opseg posjeda i vlasništva utječu jedino imovinski odnosi među ljudima, na pr. baštinjenje, darovanje, zakup i sl. Naprotiv je »gospodarstvo« — »organska gospodarska jedinica« (Aereboe), dakle u prvom redu gospodarski pojam, na koji utječu prirodni i gospodarski uvjeti. Tu vidimo jasno razliku, koja će nam biti još vidljivija, ako zamislimo, da vlasnik zemlje može istu dati u zakup (tu se ne pokrivaju pojmovi gospodarstva i vlasništva), ili da se na posjedu na pr. neke kućne zadruge mogu odvajanjem organizirati dva ili više gospodarstva. Isto tako možemo zamisliti i obratnu situaciju, t. j. da netko zakupi zemlje od više vlasnika i obrađuje je u jednom gospodarstvu. Vidimo dakle i u čisto praktičnom razmatranju, da se pojmovi posjeda, vlasništva i gospodarstva moraju oštro lučiti, premda se gotovo redovno pokrivaju, pogotovo u malom i srednjem seljačkom gospodarstvu. To ne mora biti uvijek tako, a osim toga različita je narav (pravna, gospodarska) tih pojmova, što nas sili, da ih u teoretskom raspravljanju ne miješamo.

Mi smo dosljedno ovdje upotrebljavali riječi »seljačko gospodarstvo«, ili »gospodarstvo« u značenju one najniže gospodarske jedinice, koja organizira proizvodnju u poljodjelstvu. Nijemci imaju za taj pojam izraz »Betrieb«,

no mi za tu riječ nemamo prijevoda, koji bi nas zadovoljio.

U našem raspravljanju spomenut ćemo češće riječ »optimalna veličina gospodarstva«, »privatno-gospodarski optimum« i t. d., pa je zbog toga potrebno odrediti točno značenje tih pojmova. Po Čajanovu je ona veličina gospodarstva optimalna, koja pod inače istim uvjetima pokazuje minimum proizvodnih troškova po jedinici površine (privatno-gospodarski optimum). Taj optimum dade se kako tako računski obuhvatiti, — dok je kod drugih optimuma to nemoguće na pr. kod »narodno-gospodarskog optimuma«, koji ovisi o sastavu narodnoga gospodarstva i njegove povezanosti sa svjetskim gospodarstvom; kod »optimuma životnoga blagostanja«, gdje je postignuto najpogodnije zadovoljenje ljudi, zaposlenih gospodarenjem; kod prostornog optimuma, koji ovisi o najpogodnijoj površini i »energetskog optimuma« koji je uvjetovan najpogodnijom organizacijom (vodstvom); — sve su to samo konstrukcije, koje se ne mogu računski izraziti. Zato ćemo se privatno-gospodarskim optimumom baviti u prvom redu i pokazati, na koji su ga sve način dosad pokušali ustanoviti.

Privatno-gospodarski optimum u vezi je s pojmom rentabilnosti, koja se označuje kao odnos između prihoda i troškova proizvodnje, t. j. kao privatno-gospodarski učinak proizvodnje. Rentabilnost je uspjeh proizvodnje promatran sa stanovišta poduzetnika (gospodara); proizvodnost (produktivnost) znači naprotiv tehnički uči-

nak proizvodnje. Pojam gospodarstvenosti (ekonomičnosti) različan je od oba ova pojma i označuje gospodarski učinak proizvodnje.

To bi bila osnovna terminologija, kojom je potrebno vladati, prije nego što prijeđemo na dalje razlaganje.

2. Veličine poljodjelskih gospodarstva

Polazeći s činjenice, da u poljodjelstvu nalazimo različite veličine gospodarstvâ, moramo razjasniti, kako se te veličine klasificiraju. Pri tom treba istaknuti, da je i u industriji, koja je mnogo manje ovisna o prirodnim uvjetima, često sporno, da li se u konkretnom slučaju radi o velikom ili malom poduzeću. U poljodjelstvu je to još mnogo teže odrediti, jer tu ne utječu samo momenti veličine posjeda, već i kakvoća tla, klimatske prilike, udaljenost od tržišta i t. d. Statistika nije u mogućnosti, da obuhvati sve te pojave, nego se temelji na podacima o veličini posjeda, t. j. izjednačuje pojam posjeda i gospodarstva. Kako smo vidjeli, to nije ispravno, ali je bolje nego ništa. Upućeni smo dakle na nepotpune podatke, što nam još očitije udara u oči, ako pomislimo, da na pr. gospodarstvo na 10 ha u plodnome kraju ima sasvim drukčije značenje, nego na pr. isto tako veliko u neplodnoj pustoši, pa ipak oba dolaze među statističkim podacima u istoj kategoriji. Izvan granica statističkih mogućnosti nalazi se provedba klasifikacije po gospodarskim značajkama, t. j. uzevši u obzir veličinu, kakvoću i prinos tla, udaljenost od tržišta, klimatske prilike, uloženi kapital i broj zaposlenih

osoba. Zato se moramo zadovoljiti klasifikacijom po zemljišnoj površini. Budući da osim veličine posjeda utječu još mnogi drugi momenti na veličinu gospodarstva, a neki od njih mogu biti odlučni, to se ne može izvesti klasifikacija, koja bi vrijedila za sve krajeve i za sva vremena. Ono gospodarstvo, koje se na pr. pred pedeset godina računalo među mala ili srednja, računa se danas možda u velika, jer su se prilike znatno izmijenile. I zato, kad pokušavamo dati ovdje klasifikaciju poljodjelskih gospodarstva, ističemo, da je ta samo relativna, ali ipak potrebna, da nam omogući daljnje razmatranje.

Hrvatska statistika iz g. 1895. klasificira za Hrvatsku i Slavoniju posjede na ovaj način (1 jutro = 0,5755 ha): parcelarni posjedi (ispod 5 jutara), mali seljački posjedi (5—20 jutara), srednji seljački posjedi (20—50 jutara), veliki seljački posjedi (50—200 jutara), veleposjedi (200—1000 jutara), latifundiji (iznad 1000 jutara).

Njemačka statistika provodi još veću diferencijaciju, t. j. na 18 vrsta, ali ima i uži oblik radi boljeg pregleda, t. j. razdiobu na 7 veličina.

Ako se pak klasifikacija provodi u prvom redu prema organizacionim i gospodarskim elementima, onda ta izgleda ovako:

a) Patuljasto, parcelarno ili sićušno seljačko gospodarstvo u veličini otprilike do 2 ha (5 jutara), i to do 0.5 ha patuljasto, a do 2 ha parcelarno gospodarstvo. To je takovo gospodarstvo, koje ne dopušta seljaku, da od njega živi, već je prisiljen obavljati i druge poslove i to stalno ili samo od vremena na vrijeme. Ili obratno,

poljodjelski mu rad može biti samo nuzzarada. Patuljasta i parcelarna gospodarstva nastaju silom prilika kao posljedica »prenapučenosti« ili preslabe industrijalizacije, a kako ne mogu seljaku pružiti potpunu egzistenciju, nastaje važan socijalni problem, koji u »prenapučenim« zemljama traži svoje hitno rješenje.

b) Malo seljačko gospodarstvo, po prilici između 2—5 ha, jest ono, gdje seljak obavlja čitav rad u kući i na polju sam sa svojom obitelju (obiteljsko gospodarstvo). Redovno ne uposluje tuđu radnu snagu. Ta veličina gospodarstva omogućuje seljaku egzistenciju.

c) Srednje seljačko gospodarstvo, po prilici između 5—20 ha, jest ono, gdje je seljak prisiljen uposliti i tuđu radnu snagu, jer ne dospijeva obraditi svu zemlju sam sa svojom obitelju. On upravlja gospodarstvom, ali sudjeluje i sam u radu. Radnici, zaposleni na srednjem seljačkom gospodarstvu, nalaze se ovdje obično kao kod svoje kuće, jedu zajedno s gospodarom i njegovom obitelju za istim stolom (prošireno obiteljsko gospodarstvo).

d) Veliko seljačko gospodarstvo, od prilike između 20—100 ha. Tu je gospodar gotovo isključivo zaposlen upravom gospodarstva, a glavni rad obavljaju najamni radnici. Gospodar je međutim još uvijek seljak.

e) Veliko gospodarstvo (veleposjed), otprilike preko 100 ha. Njime upravlja lice, koje nije seljak, nego pripadnik druge društvene »klase«. Uposluju se najamni radnici, dok je upravitelj zaposlen samo »upravljanjem«.

f) Latifundiji, otprilike preko 100 ha, imaju mnogo dodirnih točaka s velikim gospodarstvom (veleposjedom). Uglavnom latifundijima upravljaju posebno zato plaćeni upravitelji kao namještenici vlasnika; latifundiji su tako veliki, da ih je teško upravljati s jednoga mjesta, a osim toga vlasnik ne živi obično stalno na njima (aksentizam).

3. Diferenciranje poljodjelskih gospodarstva

Vrlo je zanimljivo promotriti povijesni razvoj, koji je doveo do problema veličina poljodjelskih gospodarstva.

Prema Aereboeu[5] uzima poljodjelac na najnižoj razvojnoj stepenici poljodjelstva toliko zemlje, koliko može obraditi sam sa svojom obitelji. Na opseg gospodarstva utječe tu samo količina raspoložive radne snage, spretnosti i inventara, jer ne postoje nikakove zapreke, da se ono proširi, jer je još zemlje u izobilju. Na tom stupnju je jedini gospodarski cilj poljodjelstva što bolje iskorišćivanje radne snage i inventara. Ne postoji pojam stalnih najamnih radnika, jer svatko može imati dosta zemlje, da podigne samostalno gospodarstvo. Razvijeno je dakle obiteljsko gospodarstvo, kojemu opseg pada i raste s opsegom obitelji. Za veličinu gospodarstva nije mjerodavna obrađivana površina, nego radna snaga i stanje inventara. Pojam veličine gospodarstva je tu ve-

[5] Aereboe, Friedrich: »Agrarpolitik«, Berlin 1928., str. 214.—234.

činom psihološke naravi. Mogućnosti diferenciranja su, dok nema prisilnoga rada, vrlo malene. Šanse za ostvarenje samostalnoga gospodarstva vrlo su velike.

Umnožavanjem pučanstva postaju mogućnosti za samostalnost sve manje, jer zemlje više nema na raspolaganje u dovoljnoj količini. Nastaje oskudnost, zemlja dobiva cijenu, i već je mnogo teže, napose obiteljima s mnogo djece, kupiti za svoju djecu zemlju i inventar i urediti im gospodarstvo. Da dođu do novca, moraju neki članovi obitelji obavljati više manje stalan najamni rad. Vrijeme, da se zaradi novac, potreban za zemlju i inventar, s tim je duže, što više raste cijena zemlje i inventara i što se više relativno snizuje nadnica radi povećane ponude rada ili drugih utjecaja. Takovo stanje omogućuje istom diferenciranje pojedinih posjedovnih i gospodarskih veličina gospodarstvâ. Onaj, tko namješta i zaposluje najamne radnike, može proširiti svoje gospodarstvo preko granice čisto obiteljskoga gospodarstva. S tim je u vezi i pojava tržišta, za koje proizvodi takav velegospodar.

Cijene zemlje i inventara rastu jače nego li nadnica (cijena rada). Time je gotovo nemoguće, da poljodjelski radnik podigne svoje vlastito gospodarstvo, na kojemu bi mogao prehraniti obitelj. Kao ispravak tome služi činjenica, da veličina gospodarstva, dostatna za prehrambu obitelji, postaje s vremenom sve manja. Ali svejedno, cijena rada zaostaje toliko za cijenom zemlje i inventara, da je sticanje vlastitoga gospodarstva uvijek sve teže. Tako je bar — po Aereboe-u — protekao raz-

voj poljodjelstva većine zemalja. Istom na taj način omogućeno je diferenciranje radno-gospodarskih veličina gospodarstvâ (Aereboe razlikuje naime prostornu veličinu gospodarstva, koja ovisi samo o površini obrađenog tla i radno-gospodarsku veličinu gospodarstva, koja je uvjetovana brojem zaposlenih osoba i količinom inventara). Sasvim ukratko izrazuje Aereboe svoje stajalište riječima: »Svemu diferenciranju poljodjelstva u različne radno-gospodarske veličine gospodarstvâ uzrok je dakle istom zaostajanje nadnica naprama cijeni zemlje i inventara«.[6]

Tako tumači Aereboe diferenciranje u poljodjelstvu na temelju svojih dedukcija, iako — po našem mišljenju, — to tumačenje nije posve ispravno. Do diferenciranja dolazi naime već na nižoj razvojnoj stepenici poljodjelskoga gospodarstva. Obitelji, koje obrađuju zemlju, različite su veličine, imaju različit broj članova, sposobnih za obrađivanje, drukčiju razdiobu radne snage, drukčiji sastav inventara, — i stoga je razumljivo, da usprkos toga, što ima zemlje u izobilju, nastaju različite veličine gospodarstvâ ne samo s obzirom na obrađenu površinu (prostorna veličina gospodarstva), nego i s obzirom na broj radnika i stanje inventara (radno-gospodarska veličina gospodarstva). Odnosi, koje opisuje Aereboe, dovode doista do jačeg diferenciranja u poljodjelstvu, ali već i prije postoji neko diferenciranje, — iako ne u kasnijem obliku i graduaciji.

[6] Aereboe, str. 259.

Uz to se ograničenje može prihvatiti Aereboeova teza, da stvaranjem najamnih odnosa i proizvodnjom za tržište nastaje p r o b l e m veličine gospodarstva, koji prije, dok je zemlje u izobilju, još ne postoji. Ali i ta teza vrijedi samo kao shema, jer iako su se agrarni odnosi možda tu i tamo razvijali onako, kako to opisuje Aereboe, ipak je u mnogim zemljama razvoj bio drukčiji (na pr. latifundiji u starom Rimu nisu nastali razvojem najamnih odnosa, nego okupacijom »ager publicus« i njihovim prevođenjem u »ager privatus«!). Na diferenciranje u poljodjelstvu utjecali su i oni razlozi, koje opisuje Aereboe, uz mnoge druge, koje on zanemaruje, a koji za pojedine zemlje mogu imati različit značaj.

II.

POVIJESNA STRANA NAŠEGA PITANJA.

1. U v o d

Činjenica je, da u pojedinim zemljama postoji danas razlika u pogledu razdiobe veličina poljodjelskih gospodarstva i da se s time u vezi pojavljuju problemi od najveće važnosti, tako na pr. problem pretvaranja velikih posjeda u seljačka gospodarstva, problem dijeljenja ili vezanosti zemlje, problem kolektivizacije i ukidanja privatnoga vlasništva, i t. d. Razvoj tih problema možemo promatrati tokom čitave povijesti. Poznat je već primjer latifundija u starom Rimu, koji su po svjedočanstvu povjesničara, »upropastili Italiju«, a znamo i za nastojanja braće Grakha, da se zemlja pravedno podijeli, odnosno da nitko ne posjeduje više od 500 odnosno 750 jutara. Često nailazimo u povijesti na agrarne pokrete, koji su manje više u vezi s raspodjelom zemlje, tako da je taj problem gotovo svagda aktualan.

Već u najstarije doba raspravlja se o tom problemu. Stari se vijek odlučuje uglavnom protiv velikih gospodarstva (posjeda i latifundija), koji izazivaju žestoke socijalne pokrete. A r i s t o t e l je zastupao misao, da bi trebalo zakonom spriječiti, da se zemlja gomila u rukama nekolicine i

da se tako onemogućuje razvoj malih seljačkih gospodarstava.

U srednjem vijeku crkveni oci, napose sv. Toma Akvinski, Oresmij i dr. gledaju na cjelokupno gospodarstvo sa stanovišta pravednosti, pa drže, da je potrebno, da imetak bude pravedno podijeljen, t. j. da ne bude koncentriran u malo ruku. Oni su dakle, iako posredno, protiv velikih gospodarstva i veleposjeda u poljodjelstvu.

Stari i srednji vijek posvećuju vrlo malo brige gospodarskim problemima. Istom u novije doba počinje se više raspravljati o gospodarstvu. Naročito dovodi do neposrednijega razmatranja pitanja o najsvrhovitijoj veličini poljodjelskih gospodarstva razvoj merkantilizma u Evropi.

2. Merkantilizam i kameralisti.

Merkantilizam nije zaokružen i jedinstven narodno-gospodarski sustav, izražen u djelu nekog velikog ekonomista, nego je to prije svega pojam praktičnog djelovanja nekih državnika 16.—18. stoljeća (Cromwell, Colbert i dr.), koji su htjeli uvesti red u narodno gospodarstvo svojih država (kneževina) i ostvariti njihovo što veće blagostanje. Teoretici, kao Bodin, Montchrétien, Mun, Steuart, Serra, Montanari i dr. u merkantilizmu su od sporednog značenja.

Kao reakcija na sredovječno, vezano, cehovsko gospodarstvo, pojavljuje se merkantilizam u eri stvaranja jakih nacionalnih država, političke centralizacije i apsolutizma. Otkriće Amerike (1492.) i puta u Indiju (1498.) i s time u vezi razvijena kolonijalna trgovina, golemi priliv zlata i srebra

u Evropu, zatim naziranje, koje u novcu i izvoznoj trgovini vidi glavno sredstvo političke moći i izvor bogatstva, stvaranje i razvoj državnoga (kneževskog) gospodarstva i poreznog sustava, — sve su to motivi, koji su potpomogli razvoj merkantilističkog shvaćanja gospodarstva. Za merkantiliste su novac i izvozna trgovina odlučni elemenat za blagostanje naroda. Zbog toga oni cijene sve, što može unaprijediti izvoz i unijeti što više novca u zemlju. Potpomažu izvoznu trgovinu, razvoj tržišta, razbijaju stare okvire cehovskoga gospodarstva, grade prometne veze (ceste, kanale), ukidaju izvozne carine za industrijske proizvodnje, daju izvozne premije, oteščavaju uvoz inozemnih industrijskih proizvoda, zabranjuju izvoz sirovina, koje su potrebne domaćoj industriji i olakšavaju njihov uvoz. Pogledi merkantilista upereni su uglavnom na trgovinu i industriju, a s tim u vezi, na povoljnu trgovačku bilancu. Razumljivo je, da se uz takove uvjete ima vrlo malo smisla za poljodjelstvo.

Pa ipak merkantilisti su i u pitanju malog i velikog gospodarstva u poljodjelstvu kazali svoju riječ. Ali do toga su došli tek posredno. Da ojačaju naime industriju, nastojali su merkantilisti pribaviti joj što jeftiniju radnu snagu, što se — po njihovu mišljenju — moglo postići jedino povećanjem pučanstva. Zato su olakšavali sklapanje brakova i zaštićivali brakove s mnogo djece. Njihovi se pogledi svratiše i na poljodjelstvo u vezi s pitanjem, da li je u interesu povećanja pučanstva malo ili veliko gospodarstvo. Njihov je odgovor gotovo jednodušan, naročito kod kamera-

lista (njemačkoga merkantilističkog smjera), jer svi dolaze do zaključka, da je malo seljačko gospodarstvo korisnije i to iz gospodarskih i političkih razloga. Ne samo da malo seljačko gospodarstvo omogućuje porast pučanstva i jeftiniju radnu snagu, već se po mišljenju merkantilista, — malo gospodarstvo može bolje obrađivati, jer — »čim je više ljudi, to su za to veće mogućnosti«. Osim toga porast pučanstva na selu u vezi je s porastom pučanstva u gradu. Broj porezovnika raste, iznos poreza se povećava, a time se gospodarski i politički jača državna vlast. Zbog svega toga najveći se dio merkantilista zagrijava za malo i srednje seljačko gospodarstvo, i traže smanjenje prevelikih gospodarstva i njihovo intenziviranje; to je po njihovu mišljenju način, da se seljaku omogući dobro gospodarenje, koje je istovjetno s blagostanjem države.

Ako se merkantilističko stajalište o veličini poljodjelskih gospodarstva promatra u sklopu njihova sveukupnog shvaćanja gospodarskoga života, onda je ono opravdano i razumljivo, i nije čudo, da prevladava gotovo u čitavoj Evropi sve do polovice 18. stoljeća. Zastupa ga čak i otac političke ekonomije Adam Smith, koji se odvaja od merkantilista, a naročito od njemačkih kameralista toliko, što ističe, da je važno, da u poljodjelstvu vlada načelo vlasništva, dok je kameralistima bilo sasvim svejedno, da li na malom gospodarstvu gospodari vlasnik ili zakupnik. Vlasnik postupa sa svojim zemljištem sasvim drukčije nego li zakupnik sa zakupljenim. Vlasnik živi sa svojim zemljištem i ulaže u njega sve svoje

sposobnosti. Kod njega se pokazuje velika ljubav prema radu. I zato je Smith protivnik veleposjeda i velikih gospodarstva, te je pristaša malog seljačkog gospodarstva na bazi vlasništva. To je tim značajnije, ako se uzme u obzir, da u Smithovoj domovini mali seljački posjed nije nikada imao veće značenje.

Njemački su kameralisti isprva promatrali pitanje veličine poljodjelskih gospodarstva uglavnom s populacionog i fiskalnog stajališta. To je i razumljivo, jer su gubici pučanstva u tridesetgodišnjem ratu, koji je opustošio Njemačku i ostavio mnogo praznih seljačkih domova (1618.—1648.), i stvaranje nove upravne birokracije, nužno zahtijevali, da to stajalište bude prvotno i najvažnije. Oba stajališta odlučuju u prilog malog, odnosno srednjega gospodarstva u poljodjelstvu. Kasnije se tome pridružuje promatranje s kulturno-političkog i socijalno-političkog stajališta. Važno je spomenuti, da su kameralisti uzeli u razmatranje problem o većem ili manjem prinosu zemlje u vezi s veličinom gospodarstva, no njima je bio pred očima brutto-prinos, t. j. prinos čitavog gospodarstva prije odbitka troškova, a ne čisti prinos, t. j. prinos poljodjelske proizvodnje nakon odbitka svih troškova. Po mišljenju kameralista malo gospodarstvo daje najveći brutto-prinos, a to je narodno-gospodarski gledano vrlo važno, jer znači najveću moguću proizvodnju i najbolje iskorišćivanje i kulturu tla; osim toga, upravo taj prinos služi čitav za prehranu pučanstva.

No kameralisti nisu ovdje stali, već je jedan od njih (Luben) nabacio daljnji problem, koji je u vezi s veličinama poljodjelskih gospodarstva. To je problem, da li će veliko ili malo gospodarstvo dobaviti više poljodjelskih proizvoda za nepoljodjelsko (uglavnom gradsko) stanovništvo. To je gotovo jedina sporna točka u kameralističkoj literaturi, jer se tu kameralisti razilaze i neki od njih stupaju u opoziciju prema braniteljima maloga gospodarstva s obrazloženjem, da ono doduše proizvodi veće prinose, ali da ne može nepoljodjelskom pučanstvu dobavljati toliko kao veliko. Naprotiv kameralisti Justi, Pfeiffer, Sonnenfels i dr. brane na čelu s Lubenom stajalište, da malo gospodarstvo daje veći prinos i da je u njemu veća potrošnja, ali usprkos toga, da su njegovi prinosi toliko veći, da ne dobavlja nepoljodjelskom pučanstvu manje količine proizvoda, nego što ih dobavlja veliko gospodarstvo.

3. Fiziokrati

Prilike, u kojima su živjeli merkantilisti, a napose kameralisti i njihovo gospodarsko i političko naziranje, dovelo ih je do shvaćanja, koje smo izložili. I nije čudo, da novo vrijeme donosi sa sobom o našem problemu suprotna shvaćanja. Nosioci su reakcije na merkantilizam fiziokrati, t. j. teoretici i praktičari onoga gospodarskog sustava, koji se neko vrijeme ostvarivao u Francuskoj, a djelomice i u Njemačkoj (Schlettwein) i Rusiji. Glavni mu je predstavnik bio François Quesnay, zatim Dupont de Nemours, Turgot, Mirabeau, Condillac i dr. Filozofijske i gospodarske zasade i teze fiziokratizma temelje se na liberalističko-individualističkim shvaćanjima, koja dolaze do izražaja u poznatoj rečenici: Laissez faire et laissez passer, le monde va de lui même. Ili drugim riječima, neka se država ne miješa u privatnu sferu pojedinaca, pa tako ni u njihovo privatno, gospodarsko djelovanje. U tom se smjeru kreće i gospodarska politika fiziokratizma. Ona oslobađa pojedinca od svih stega, koje su ga dotad vezivale. Ali taj individualizam fiziokratizma nije onaj bitni elemenat, koji izaziva njihovo skretanje u raspravu o problemu veličina poljodjelskih gospodarstva. Adam Smith na pr., isto tako individualist, zastupa sasvim protivno shvaćanje nego oni. Moglo bi se što više reći, da je potrebna neka količina individualizma, da se obrani teza, koja govori u prilog seljačkih gospodarstva. Prema tome izgleda gotovo nelogično, da su fiziokrati kao tipni individualisti zastupali u našem problemu ono shvaćanje, koje su kasnije branili i brane doktrinarni marksisti (komunisti i socijalisti).

Koja je dakle teza dovela fiziokrate u opoziciju prema dotadašnjim shvaćanjima o veličini poljodjelskih gospodarstva? U »ordre naturel«, koji Quesnay dovodi u opreku s »ordre positif«, na prvom je mjestu od važnosti obrađivanje zemlje. Poljodjelstvo je temelj, na kojem se izgrađuje čitav gospodarski život i zato je ono »izvor svega državnog bogatstva«. Samo se u poljodjelstvu proizvodi, dok ostale grane narodnoga gospodarstva (industrija, trgovina i obrt) tek prera-

đuju, obrađuju, dorađuju ili prometu praproizvode, a ništa ne stvaraju. Poljodjelstvo prehranjuje sve druge staleže, samo rad poljodjelca je u pravom smislu te riječi »p r o d u k t i v a n«. U prirodnom poretku (»ordre naturel«) nije potrebno podupirati poljodjelstvo, istom u »ordre positif« treba poduzeti mjere, da se poljodjelski rad, kao izvor svega bogatstva, podupire i unapređuje. Zato, protivno od merkantilista, fiziokrati traže ukidanje izvoznih carina na žito i omogućuju njegov izvoz, kako bi se cijene žita što više podigle. Istom kod visokih cijena žita može poljodjelstvo odbacivati veći »č i s t i p r i n o s« (»produit net«), što znači veći dohodak ne samo za poljodjelca, nego i za ostale dvije društvene klase (»classe des propriétaires« et »classe stérile«).

I upravo taj č i s t i p r i n o s je pojam, do kojega dolaze fiziokrati na čelu s Quesnayjem na osnovi svojih apstraktnih dedukcija. Kako smo spomenuli, merkantilisti poznaju samo brutto-prinos, koji se na neki način kod njih poistovjetuje s čistim prinosom. Istom kasnije se uviđa, da čisti prinos nije stalna i određena veličina u odnosu prema brutto-prinosu, nego da je u nekom smislu po srijedi p r o m j e n l j i v a k v o t a. Porast brutto-prinosa ne mora značiti istodobno porast čistoga prinosa u istom omjeru, a isto tako čisti prinos ne mora pasti u onoj mjeri, kao na pr. brutto-prinos. To fiziokrati uviđaju, dok merkantilisti nisu mogli to u toj mjeri upoznati, jer u njihovo vrijeme novčano gospodarstvo nije zauzelo takova zamaha, kao u doba fiziokrata. Q u e s n a y,

polazeći od čistog prinosa, smatra, da taj prinos daju u većoj količini v e l i k a g o s p o d a r s t v a (veleposjedi) i to naročito ona, koja obrađuju z a k u p n i c i. Dakle je zakupničko veliko gospodarstvo u poljodjelstvu — po Quesnayu, — ona veličina, koja je za blagostanje države od prvenstvene važnosti.

Na Quesnayja se oslanja Englez A. Y o u n g, koji na sličan način kao Quesnay nastoji dokazati, da velika gospodarstva imaju prednosti pred malima. On doduše priznaje u duhu fiziokratizma, da je poljodjelstvo najvažniji temelj narodnoga gospodarstva. Ali kao što merkantilisti nisu nikada potpuno ignorirali poljodjelstvo, tako i on ne želi, da se zapostavlja industrija. A da industrija napreduje, ne smije odviše ljudi biti zaposleno u poljodjelstvu. Veliko poljodjelsko gospodarstvo troši manje poljodjelskih proizvoda i zaposluje manje ljudi. To ima kao posljedicu, da se više ljudi može baviti industrijom, a da opet ostane više proizvoda za »obrtnike, mornare i vojnike«. Kako vidimo, Young zajedno s fiziokratima zastupa upravo protivno shvaćanje od merkantilista, jer dok su ovi gledali blagostanje države u množini pučanstva, Young smatra, da je u tom pogledu malo poljodjelsko gospodarstvo od merkantilista znatno precijenjeno. Po Youngu seljak ne može voditi gospodarstvo onako kao veleposjednik, a seljaku je u njegovu zvanju često mnogo gore nego radniku. Osim toga veliko gospodarstvo proizvodi i iznosi na tržište veće količine dobara. Zato je gospodarski važnije i s općeg stajališta poželjnije.

4. Thaer i Sismondi

Koncem 18. stoljeća prevladava u agrarnoj teoriji fiziokratsko stajalište, koje utječe u velikoj mjeri i na autore u Njemačkoj. Napuštaju se populacionističke teze merkantilizma, a istražuju se odnosi veličina seljačkih gospodarstva prema državnim financijama, brutto i čistom prinosu, proizvodima određenim za prodaju i t. d. Fiziokrati, a napose Young, oplođuju njemačku teoriju, koja dolazi pod njihov jaki utjecaj. Tako na pr. Albrecht Daniel Thaer, nazvan »ocem njemačkog poljodjelstva« u svom djelu »Einleitung zur Kentniss der engl. Landwirtschaft« (3. sv., Hannover 1798.) iznosi razloge, koji govore za mala i velika gospodarstva uz očitu sklonost prema velikim gospodarstvima. Da se vidi stanje teorije o našem problemu koncem 18. stoljeća, ponovit ćemo ovdje u slobodnom prijevodu, što je o tome mislio Thaer. On iznosi slijedeće prednosti »malih« gospodarstva (8—32 ha):

a) Mala gospodarstva postizavaju veći učinak kod iste količine radne snage, jer seljak sam surađuje u gospodarstvu.

b) Kod malih gospodarstva bolja je njega i upotreba ljudske radne snage.

c) Malo gospodarstvo je štedljivije, jer seljak upotrebljava sve otpatke i smanjuje suvišne izdatke. Radi toga kod malih gospodarstva imamo veći brutto-prinos, ali, jer su troškovi maleni, i veći čisti prinos.

d) Malo gospodarstvo potpomaže naravno kretanje pučanstva; poljodjelstvo ne trpi od nedo-

statka radne snage, raste broj sposobnih i zdravih ljudi, koji žive na selu i na svojoj grudi zemlje.

e) Imetak na selu je kod sustava malih gospodarstva gotovo jednako razdijeljen; ta razdioba je korisna i za industriju, jer izaziva potražnju pojedine robe u masama, dok velika gospodarstva i zakupnici troše uglavnom luksuzne predmete, koji se većinom uvoze iz inozemstva.

O prednostima velikih gospodarstva iznosi Thaer mnogo više momenata:

a) Kod njih je bolja dioba rada. Poljodjelstvo je slično industriji, pa se poljodjelsko gospodarstvo ima promatrati kao komplicirana tvornica. Prednosti tvornice radi veće diobe rada vidimo i kod velikog gospodarstva u poljodjelstvu.

b) Kod velikih gospodarstva moguća je upotreba strojeva i kvalificirane radne snage.

c) Usprkos toga ne treba manje radne snage, jer kultura tla traži u istom odnosu i više radne snage.

d) Može biti od prednosti, da gospodar sudjeluje sam u radu, ali to nije uvijek moguće. Više puta je štetno i stoga potrebno, da nadglednik nekoga važnog rada ne sudjeluje sam u njemu.

e) Mljekarstvo, oplemenjivanje stočarstva i sl. može se korisnije urediti na velikim gospodarstvima.

f) Veliko gospodarstvo više zarađuje, može plaćati veće nadnice, a to može povoljno djelovati na porast pučanstva. Malo gospodarstvo preuzima jedno lice nakon smrti gospodara, dok kod velikih gospodarstva djeca nadničara tu nalaze zaposlenje, a mogu se posvetiti i drugim zvanjima.

g) Ako jednolika razdioba imetka i može biti i te kako poželjna, proizvodnja je ipak veća kod koncentracije imetka. Istom višak kapitala omogućuje poboljšanje i intenziviranje obrađivanja. Tko malo zarađuje, taj i malo izdaje.

h) Nije ispravno, da s velikim gospodarenjem ide više novca iz zemlje. Veliki uvoz inozemne luksuzne robe ima kao posljedicu veliki izvoz tuzemnih proizvoda.

I radi toga svega: »Blagostanje, jakost i bogatstvo države zahtijeva ... velika gospodarstva« (Thaer). No Thaer ne ide tako daleko, te bi možda tražio, da se uništi seljaštvo i malo gospodarstvo. On smatra, da će razvoj »nužno« dovesti do velikih gospodarstva, jer im seljak ne će moći konkurirati, zadužit će se i prodati svoje gospodarstvo. Vlasnici velikih gospodarstva pokupovat će mala. To se ne smije sprječavati, jer će tako doći zemlja u ruke najboljih gospodara, koji će je najbolje obrađivati na korist narodnoga gospodarstva. Vrlo je značajno, da je Thaer to svoje shvaćanje kasnije promijenio i isticao, da svaka od spomenutih veličina ima svoje gospodarske prednosti i da se može održati.

Nekako u isto vrijeme s Thaerovom knjigom izlazi u Švicarskoj djelo Simonde de Sismondia »Tableu de l'Agriculture Toscane« (Genève 1801.), u kojoj pisac kritizira koncentraciju kapitala u rukama nekolicine velekapitalista i zastupa misao, da država mora svojom intervencijom omogućiti, da se stvaraju mala i srednja gospodarstva u industriji, a mala i srednja seljačka gospodarstva u

poljodjelstvu. Njegova je parola: Više seljaka! Kao razlog za to navodi, što se u malom gospodarstvu ujedinjuje rad i kapital te prema tome nestaje klasne borbe. Malo seljačko gospodarstvo je najrentabilnije i najproduktivnije, a osim toga seljak posjeduje nacionalnu svijest, koju ne nalazimo kod veleposjednika, jer nije sa zemljom toliko povezan kao seljak.

5. List i Bernhardi

Od gospodarskih pisaca, na koje je utjecala njemačka romantika, a koji su se bavili našim problemom, vrijedni su spomena Friedrich List i Theodor Bernhardi.

Friedrich List je protivnik Smith-Ricardova individualističkog učenja o narodnom gospodarstvu, jer polazi sa sasvim drugog stajališta, t. j. sa stajališta nacije. Gospodarski razlozi su njemu često sporedni, jer odgovor na pitanje, koje je gospodarstvo produktivnije, odnosno rentabilnije, još uvijek ne znači, da je neka veličina poljodjelskoga gospodarstva važnija za naciju, za njezinu snagu i budućnost. A taj drugi odgovor ne može se dati, ako se ne uzme u obzir razvojni stupanj nacije. Zato on u različnim prilikama može drukčije glasiti. Za Njemačku su, u eri ustavne monarhije, najprikladnija mala i srednja poljodjelska gospodarstva. Postoji donja i gornja granica, parcelarna gospodarstva i veleposjed. Oboje ima svojih loših strana, ali dok su velika gospodarstva zatočnici poljodjelskoga napretka, dobavljači sirovina i proizvoda gradskom pučanstvu, dotle je parcelarno gospodarstvo više puta

potrebno, jer omogućuje nuzzaradu i služi kao sredstvo štednje. Ipak nije dopušteno razvijati ovakovo parcelarno gospodarstvo, jer onemogućuje razvoj zdravog pučanstva i dovodi nužno do iseljivanja najzdravijeg njegovog dijela.

Poslije Friedricha Lista, tokom 19. stoljeća, zastupaju različiti autori uglavnom ideju »povoljnog miješanja« različnih veličina gospodarstva u poljodjelstvu. Tako Roscher u svom djelu »Nationalökonomik des Ackerbaues und der verwandten Urproduktion« (4. odsj.), Settegast (»Die Landwirtschaft und ihr Betrieb«), Buchenberger (»Agrarwesen und Agrarpolitik«), Goltz (»Agrarwesen und Agrarpolitik«) i dr. Iz svega toga izdvaja se napose svojim dubokim zahvatom problema Theodor Bernhardi sa svojim djelom »Versuch einer Kritik der Gründe, welche für grosses und kleines Grundeigentum angeführt werden« (prvi put izašlo u Petrogradu 1849., 2. izdanje u Leipzigu 1924.).

Bernhardi pripada krugu mislilaca poslije njemačke romantike, pa je mnoge opće ideje svoga doba razvio u svome djelu. Odlučan je protivnik Smithova i Ricardova naučavanja, jer polazi, slično kao i List, sa šireg stajališta, t. j. državnoga, nacionalnog, narodno-gospodarskog, a ne sa čisto »ekonomskog«. U svojoj knjizi obrađuje problem odnosa države i gospodarstva, daje kritiku Smitha i Ricarda, na koju nadovezuje istraživanje o načinu, bîti i metodici gospodarske znanosti, i konačno, raspravlja o pitanju velikih i malih gospodarstva. Sva tri problema obrađuje odličnim načinom, ali se napose za njegovo razmatranje o trećem problemu može kazati, da je najbolje, što je u tom smjeru napisano.

Pokušat ćemo ukratko iznijeti Bernhardievo stajalište o trećem problemu. Nabrajajući razloge, koji su izneseni u korist velikog poljodjelskog gospodarstva, spominje, kako ni protivnici ne niječu, da veliko gospodarstvo odbacuje veći čisti prinos. Ali to je važno samo s privatno-gospodarskog stajališta. Za cjelinu je to od sasvim sporedne važnosti. S narodno-gospodarskog stajališta sasvim je svejedno, da li čisti prinos pripada u većoj mjeri gradskom ili poljodjelskom »poduzetniku«, na pr. gradskoj tvornici sladora, ili tvornici, koja se nadovezuje na veleposjed. Bernhardi odbacuje ekonomski utilitarizam i privatno-gospodarsko gledanje na taj problem, pa prema tome ne priznaje važnost većeg ili manjeg čistog prinosa, kao što su to na pr. isticali fiziokrati i neki engleski ekonomisti, nego mu je u prvom redu pred očima cjelokupni narodni dohodak. Ukupni se dohodak ne mora slagati s privatno-gospodarskim čistim prinosom. Proizvodnja je njemu sredstvo, a ne cilj. Može se zato nastojati, da se postigne što veći čisti prinos, ali to nije ono, što je s općeg stajališta najvažnije. Pobijajući shvaćanje Ricarda, koji je u čistom prinosu vidio moć i bogatstvo države, bez obzira na to, kome taj čisti prinos pripada (nasuprot Smithu, koji je branio stajalište brutto-prinosa), Bernhardi dolazi do zaključka, da se na tom temelju ne može održati teza o nadmoćnosti velikih gospodarstva u poljodjelstvu.

U svom daljnjem raspravljanju dotiče se Bernhardi i važnog pitanja suviška proizvodâ, koji se

mogu dobavljati nepoljodjelskom pučanstvu (t. zv. »tržišnost«, njem. »Marktleistung«). Taj suvišak mora postojati i on je uvjet industrijskog napretka. Još uvijek to ne znači, da on mora rasti u nedogled, da je svako njegovo povećanje od koristi, kao i to, da je zbog njega ispravnije načelo velikih gospodarstva. Uzmimo na pr., da su u nekoj zemlji razvijena velika poljodjelska gospodarstva, koja odbacuju velike suviške. Tu postoje dvije mogućnosti, i to: a) izvoz poljodjelskih proizvoda; i b) pojačanje industrijske djelatnosti. U prvom slučaju nailazi izvoz na konkurenciju drugih zemalja, prođa nije uvijek sigurna, često padaju cijene poljodjelskih proizvoda, a prema tome i dobici veleposjednika. Ovi dakako svaljuju taj manjak na radnike, koji dobivaju manje nadnice i žive bijednim životom. U drugom slučaju poljodjelstvo dobavlja suviške industrijskom pučanstvu i industriji, ali industrija nije u mogućnosti, da plasira svoje proizvode u poljodjelstvu, jer su poljodjelski radnici, koji dolaze u obzir kao kupci, siromašni i ne mogu preuzeti te proizvode. Industrija je prisiljena na izvoz, što može biti od štete i za cjelokupno narodno gospodarstvo i za radnike.

To su jedini razlozi, koji se po Bernhardiju mogu iznijeti u korist velikih poljodjelskih gospodarstva. Sve se ostalo jednakim pravom može iznijeti i u korist malih, pa ih stoga on otklanja. Tvrdnju o boljoj zaokruženosti velikih gospodarstva otklanja s motivacijom, da to ne ovisi o veličini gospodarstva, nego o historijskom razvoju, a osim toga može se zamisliti i obratan slučaj. Mišljenje, da su velika gospodarstva intenzivnija kapitalom, jer ga

lakše nabavljaju i stoga pokazuju veće mogućnosti tehničkoga napretka i sposobnija su u obrani protiv gospodarskih zastoja, otklanja Bernhardi s napomenom, da ona možda vrijedi za Englesku, ali ne i za ostalu Evropu. Veći kapitalni intenzitet velikoga gospodarstva izravnava se kod maloga većim radnim intenzitetom, a osim toga, praksa je pokazala, da je protiv bijede i gospodarskih kriza mnogo malo gospodarstvo otpornije nego veliko.

Prelazeći na razloge, koji govore u prilog protivne teze, Bernhardi se protivi razlogu o većem brutto-prinosu kod malog poljodjelskog gospodarstva, jer taj za nj također nije od odlučne važnosti, budući da je više puta samo prividan, t. j. stvara se na teret bogatstva, koje se nalazi u zemlji. Nije dakle pravi dohodak u onom smislu, u kojem smo već govorili. U prvom redu radi se o tome, da malo i srednje seljačko gospodarstvo omogućuje egzistenciju velikog broja seljačkog stanovništva, koje je »čvrst i širok temelj društvene piramide«. Seljaštvo mora imati osiguran opstanak na rodnoj grudi, zato Bernhardi otklanja i parcelarna i velika gospodarstva. On vidi tu opasnosti po narod i državu. I jedno i drugo je negativna pojava, zato traži, da tu intervenira državna vlast i spriječi na jednoj strani veliku rascjepkanost posjeda, a na drugoj strani svaku tendenciju, koja dovodi do latifundija. Ne »laissez faire«, jer sama od sebe se ne će nikada razviti idealna razdioba posjeda, već tu treba nastupiti država sa svojim autoritetom i regulirati posjedovne odnose.

Ipak konačno zastupa Bernhardi ideju, da mogu postojati velika, srednja i mala gospodarstva uporedo, ali da se nikada ne smije pustiti iz vida, da je glavni oslonac države seljaštvo, koje treba zaštiti. Koliko to naglašuje i stavlja seljaštvo na prvo mjesto, može se Bernhardi smatrati prvoborcem seljačkih interesa i prava. U tom je njegovo važno značenje.

6. Marksizam i teorija koncentracije

Maksisti su odlučni protivnici malog i srednjeg seljačkoga gospodarstva, koje smatraju preživjelim. Njihovo se stajalište temelji na dvije poznate teorije, koje predstavljaju Marxovu agrarno-političku ideologiju, i to na teoriji zemljišne rente[7] i teoriji koncentracije. Obje teorije smatraju se danas već preživjelima, ali je napose teorija koncentracije u poljodjelstvu ustanovljena kao netočna, i to na osnovi statističkih podataka, dobivenih tokom nekoliko godina u pojedinim evropskim državama.

Teorija koncentracije ima svoj korijen u Marxovoj pretpostavci, da je veliko poduzeće uvijek i svagdje premoćnije i sposobnije za konkurenciju od maloga. Ono radi sa savršenijim strojevima, uz bolju podjelu rada i veće kapitale, pa je prema tome »racionalnije, produktivnije i rentabilnije«. Prirodnom nužnošću potiskuje ono mala poduzeća i uništava ih neumoljivo. (»Ekonomski razvoj građanskoga društva vodi prirodnom nužnošću do propasti malog poduzeća, kojemu temelj čini privatno vlasništvo radnika sa svojim sredstvima proizvodnje«, — »Erfurtski program«). Dakle drugim riječima, na nekom stupnju kapitalističkog načina proizvodnje vrši se na osnovi »imanentnih zakona« koncentracija kapitala i njegova akumulacija. Veliki kapitalisti pomalo »ekspropriiraju« male, sve manji je broj malih, dok sve više raste broj izrabljivanih proletara, umnožava se bijeda i izrabljivanje. »Dosadašnji predstavnici srednjega staleža, mali industrijalci, trgovci i rentijeri, obrtnici i seljaci, — sve te klase padaju u proletarijat, dijelom time, što njihov mali kapital ne dostaje za veleindustrijsko poduzeće i podliježe u konkurenciji s velikim kapitalistima, a dijelom time, što novi načini proizvodnje čine njihovu spretnost bezvrijednom« (»Komunistički manifest«). Odnosi u proizvodnji se konačno tako zaoštruju, da postoji na jednoj strani još samo nekoliko kapitalista, a na drugoj velika masa izrabljivanih. Kapitalistički se sklop mora razbiti. »Eksproprijatori bit će ekspropriirani«.

Marxovu teoriju koncentracije i akumulacije, naročito u poljodjelstvu, ne zastupa danas ni jedan ozbiljni ekonomist, a životno ju je iskustvo pobilo u njezinim posljednjim konsekvencijama. Prošlo je već gotovo 100 godina od Marx-Engelsovih proročanstva u »Komunističkom manifestu«, a da se kroz to vrijeme gospodarski razvoj nije kretao po tračnicama, koje su oni označili »bezuvjetnim« i »nužnim«. Statistika je pobila tu teoriju, u prvom redu za poljodjelstvo (o kojoj Marx u 3. sv. »Kapitala« izričito kaže, da i za nju vrijedi ova teorija),

[7] Isp. Vilko Rieger: Marxova teorija zemljišne rente, Zagreb 1937.

gdje ne samo da ne može biti govora o koncentraciji, nego se pokazuju upravo protivni simptomi. Naime ne stvara se sve veći broj manjih vlasnika, koji sve više zemlje koncentriraju u svojoj ruci, već se naprotiv, gotovo u svim evropskim zemljama, obradive površine sve više, čak i prekomjerno, parceliraju, gospodarstva postaju sve manja i sve je više malih gospodara, tako da se postavlja pitanje, kako bi se to moglo paralizirati. U poljodjelstvu se radi o dekoncentraciji, a ne o koncentraciji. To pokazuju najbolje razvojni odnosi hrvatskoga poljodjelstva, gdje opažamo pojave nezdravog prelaženja u sve sitnije gospodarske oblike.

Ta Marxova teorija ne vrijedi ni u industriji u svojoj bitnosti, jer ni tu ne postoji neka apsolutna premoć velikih poduzeća u odnosu prema malima. Koliko i postoji neka premoć, proteže se ona samo do neke granice, od koje analogno kao i u poljodjelstvu počinje djelovati tendencija o manjem nego li proporcionalnom prinosu. Osim toga premoć kapitalom bogatijeg i tehnički potpunijeg gospodarstva ovisna je o veličini tržišta. Spann[8] postavlja slijedeće pravilo: »Za malo tržište — malo, za veliko tržište — veliko poduzeće«. To je uostalom samo po sebi razumljivo, jer je isključeno, da bi za malo tržište moglo bolje proizvoditi veliko poduzeće.

Ni u industriji ne može se govoriti o nekom »zakonu« koncentracije, iako postoji neka tendencija stvaranja velikih i potiskivanja malih poduzeća, ali samo u nekim granama i do nekih granica. Ona ne vrijedi općenito i nužno, nije dakle nikakav »imanentni« zakon kapitalističkog sustava, jer se dade suspendirati i kompenzirati ljudskom voljom i djelatnošću. Ne postoji apsolutna premoć velikog poduzeća prema malom, nego samo relativna, tako da se postavlja pravilo (koje također ne mora općenito vrijediti): za malo tržište premoćnije je malo, a za veliko veliko poduzeće. Osim toga ne može se govoriti o nekoj »nužnoj« proletarizaciji srednjega staleža, kako ju je proricao Marx. Iako neki obrti nestaju, stvaraju se nove mogućnosti, izgrađuju se nove egzistencije. Velika poduzeća stvaraju novi »srednji stalež« činovnika, a pripadnici onih grana proizvodnje, u kojima je veliko poduzeće racionalnije, mogu njegove prednosti kompenzirati udruživanjem, tako da se o općenitoj vrijednosti »imanentnoga zakona« koncentracije, a ni o nekom »nužnom« prijelazu u kolektivizam ne može govoriti. Ne smije se zaboraviti, da je i industrijska djelatnost vezana tendencijom o manjem nego proporcionalnom prinosu, tako da koncentracija ne može ići u nedogled.

Promatrajući gospodarski razvoj u posljednjih sto godina možemo ustvrditi, da je kroz to vrijeme, gledajući činjenice na duže vrijeme, poraslo blagostanje, da su se podigle radničke nadnice, poboljšali se uvjeti rada i t. d. Pokazuju se dakle učinci protivni onima, koje je očekivao Marx. Kapitalistički proizvodni sustav se sve više razvijao, a to bi — po Marxu — trebalo dovoditi do sve većeg osiromašenja. Međutim vidimo, da se prilike

[8] Othmar Spann: »Der wahre Staat«, 3 izd., Jena 1931., str. 116. i d.

ipak poboljšavaju, pa prema tome i to nas dovodi do zaključka, da teorija koncentracije nije ispravna.

U gospodarskom životu ne postoje neki »zakoni« razvoja, koji bi nužno upravljali proizvodnim procesima i svim, što je s njima u vezi. Tako isto ne postoji neki »zakon« koncentracije i akumulacije, koji bi »nužno« dovodio do novog društva, izgrađenog na kolektivističkim temeljima i u golemim dimenzijama. Gospodarski život naprotiv traži, da usporedo postoje različiti gospodarski oblici, od kojih svaki ima svoje svrhe i nemoguće ga je zamijeniti, ako se ne će proizvesti teške gospodarske potrese. Iz naravi gospodarskoga života kao i oblikovne različitosti proizlazi negacija »razvojnih zakona« i ukalupljivanja u određene oblike.

7. Revizionizam (David i Železnov)

Postoji grupa marksista, koja je revidirala neka dogmatička marksistička shvaćanja (Bernstein, Vollmar, David), i odatle njihovo ime revizionisti. Za naš problem je od najveće važnosti djelo Eduarda Davida pod naslovom »Sozialismus und Landwirtschaft« (2. izd. 1922., str. 700.). David je ustvrdio, da se socijalistički ideali mogu ostvariti u poljodjelstvu i bez socijalizacije. Upravo je fanatički pristaša malog seljačkog gospodarstva, te počinje na pr. poglavlje o njemu riječima: »Skromna prednost, koju dopušta mašinerija velikog gospodarstva na ekstenzivnim stupnjevima ratarstva, nestaje kod porasta k intenzivnijim kulturama sve više i više, dok istovremeno sve više dobiva u vrijednosti jaka strana malog gospodarstva, kvalitetni rad!«[9]. Na drugom mjestu piše: »U pogledu intenziteta kulture tla tuče seljački gospodar veliko poljodjelsko poduzeće na čitavoj liniji. Svagdje, gdje se radi o tome, da se na ograničenoj površini proizvode sve veće mase vrijednosti, pokazuje se malo gospodarstvo kao osobito sposobno«.

Po Davidu je u poljodjelstvu vrlo važna kooperacija i lični interes seljaka, koji je najjača pokretna snaga za rad. Kod industrijskog poduzeća služi kao zamjena za taj interes akordni sistem nadnica, ali taj je u poljodjelstvu nemoguće upotrijebiti. Seljak radi s mnogo većom brigom i ljubavi, nego obični radnik. Njegov je rad sasvim drukčiji, on pazi na svaku sitnicu. Kod velikoga gospodarstva toga nema bez kontrole. Osim toga upravitelj velikog gospodarstva teško provodi kontrolu, a i troškovi nadzora su kod velikog gospodarstva neproduktivni troškovi. Veliko gospodarstvo ima doduše neke tehničke prednosti, ali te mogu seljaci nadoknaditi udruživanjem. Pa iako su neka seljačka gospodarstva danas možda nazadna, to još uvijek ne znači, da ona moraju takova ostati. Seljačka je obitelj ona najpogodnija radna zajednica, u kojoj kooperacija najbolje dolazi do izražaja.

U zaključku svoje knjige ustanovljuje David ovo: »Nauka o koncentraciji gospodarstava nije ispravna u poljodjelstvu« (str. 680.), jer nam razvoj ne govori ništa o nekoj »nužnoj propasti« maloga gospodarstva. Naprotiv ono sve više napre-

[9] David, str. 405.

duje. Jednostavno prenošenje nekih konstatacija s industrije na poljodjelstvo pokazalo se kao n e t o č n o, jer postoje znatne razlike između industrije i poljodjelstva, mehaničke i organičke proizvodnje. — »Kooperacija, dioba rada, strojevi, — to su velike stepenice, na kojima se penje jača sposobnost velikog poduzeća u mehaničkoj proizvodnji dobara. Bolje iskorišćivanje stvarnih faktora u radnom procesu u velikoj mjeri, štednja vremenom, mjestom i kontrolnim odredbama u velikom poduzeću, raščlanjenom u smislu diobe rada, centralna pogonska snaga, sustav razvijene mašinerije, koji radi izvanrednim pouzdanjem, brzinom i finoćom, k tome još različite trgovačke prednosti velepoduzeća kod nabave sirovina i prodaje, — sve se to množi i dolazi odlučno u korist velepoduzeća u industriji. Iz toga je jasno, da se mali obrtnik najčešće ne može učvrstiti u najvažnijim proizvodnim granama radi konkurencije tvorničara. Ali u poljodjelstvu nemaju ove moćne poluge odlučno značenje. Prednosti su kooperacije u većoj mjeri bitno ograničene. Koliko imaju značenje u poljodjelstvu, može ih mali gospodar lako priskrbiti putem z a d r u ž n e o r g a n i z a c i j e. Na drugoj strani rastu u izvanrednoj mjeri štete velike kooperacije s daljinom obrađivanoga polja i teškoćom kontrole. Dioba rada, prikladna u manufakturi, zatajuje u poljodjelstvu, da tako kažemo u cijelosti... I što se tiče specijalizirane diobe rada ne može poljodjelstvo slijediti mehaničko tvorničko poduzeće. I kako zaostaju njezini strojevi za razvijenim strojevima velike industrije! Umjesto velikim strojevima namiruje poljodjelsko gospo-

darstvo svoju potrebu radne snage mobilnim, malim motorima, među kojima je još do danas za podvoz najvažnija životinja. Koliko su udivljenja vrijedni mnogi poljodjelski strojevi! Što mogu ipak značiti pojedini izolirani strojevi, tjedne i mjesece osuđeni na nerad u poredbi s neumornim mašinskim automatima tvornice, koji povlače za sobom uz njih privezane ljude samo kao dio sebe sama«. Osim toga, strojevi su u poljodjelstvu većinom mali strojevi i stoga p r i s t u p a č n i i m a l o m g o s p o d a r s t v u, dok se veliki mogu z a j e d n i č k i upotrijebiti. Mehaničko-tehničko načelo ne prevladava u poljodjelstvu; ono doduše nije sasvim sporedno, ali nije ni najvažnije. »Tehnički napretci su pristupačni malom gospodarstvu u najvećem dijelu, a znanstveni napretci beziznimno« (str. 683.).

Radna je snaga najbolja, najmarljivija i najbrižljivija u seljačkom gospodarstvu. Dok veleposjednik ili država moraju imati »robove«, koji naravno ne rade s osobitim interesom, dotle seljak radi iz ličnih razloga. »Za seljačko obiteljsko gospodarstvo ne postoje poteškoće, koje oteščavaju napredak veleposjedničkom gospodarstvu u smislu intenzivnog ratarskog i stočarskog gospodarenja. Kao što se poljodjelsko velegospodarstvo po svojoj prirodi temelji na što intenzivnijem izrabljivanju tuđe radne snage, tako je mali seljak upućen na — po mogućnosti — što intenzivnije obrađivanje svoga tla. Tendencija prema porastu intenziteta iskorišćivanja tla odgovara biti seljačkog obiteljskog gospodarstva; njegov je životni zakon umnožavanje prilika za rad i mogućnosti egzistencije na ograničenoj površini«. Seljaštvu doduše često ne-

dostaje znanja i sredstava, ali mu zato treba pomoći i to zadružnim udruživanjem za nabavku potrebnih strojeva. — »Održati poljodjelsko malo gospodarstvo kao takovo i unapređivati ga ne znači »reakcionarno spasavanje srednjega staleža«, nego otvaranje puta stvarnom razvoju. Zaštita seljaka znači zaštitu i unapređenje najracionalnije forme gospodarstva«! (David, str. 689./90.). David kaže, da seljačko gospodarstvo daje najpovoljnije preduvjete za racionalan razvoj intenzivnih kultura tla. Naoružan potrebnim stručnim obrazovanjem i učlanjen u potpuni zadružni sustav organizacije izvući će maloseljački samostalni gospodar više iz domaćeg tla, nego bilo koji drugi oblik gospodarstva. Međutim tu David misli prave zadruge, a ne radničke produktivne poljodjelske zadruge, koje su tu vezane s više zapreka nego u industriji, jer ljudima nedostaje socijalne svijesti. David predlaže, da svaki poljodjelski radnik bude po mogućnosti samostalnim gospodarom svoje zemlje, premda dopušta neko »nadvlasništvo« cjeline. Kao pristaša malih gospodarstva David je najveći propagator unutrašnje kolonizacije, kako bi se tim putem stvorilo što više zdravih, seljačkih gospodarstva.

Zanimljivo je, da i poznati sovjetski ekonomist W. Gelesnoff[10] (Železnov) pristaje uz Davidovo mišljenje, da je poljodjelska proizvodnja svojim organičkim karakterom sasvim nešto drugo

[10] Gelesnoff W.: Grundzüge der Volkswirtschaftslehre, njemački po dr. E. Altschulu, 2 izd., Leipzig 1928.

od industrije, koja je mehanička tvorba. Kod poljodjelstva je važan i njegov posebni odnos prema tržištu. U industriji je kod proizvodnje najvažnija ljudska volja, a u poljodjelstvu priroda. Ljudski se rad mora prilagoditi prirodi. I zato: »Ta osobitost poljodjelskoga gospodarstva ima kao posljedicu, da je malo gospodarstvo tu otpornije nego u industriji« (str. 149.). Osim toga dioba rada dade se u poljodjelstvu jedva provesti u većoj mjeri, jer je tu rad uglavnom sezonski, u različito vrijeme i u različnim oblicima, s mnogim prekidima. Početak i prestanak rada ovisi o prirodi i klimatskim prilikama, a rast biljke čovjek teško može ubrzati. U tvornici je naprotiv rad jednoličan kroz čitavu godinu. Stroj je mnogo manje važan u poljodjelstvu, jer seljak ne može udesiti svoju proizvodnju na pr. samo na žitarstvo. Najvažniji »stroj« ostaje još uvijek sama zemlja, a najvažnija pogonska snaga, snaga životinja i ljudi. Stroj dolazi do jačeg izražaja tek kod preradbe. »Tako je živi rad još uvijek sačuvao najvažnije značenje u poljodjelstvu. Iz toga postaje jasna znatna prednost seljačkoga malog gospodarstva. Rad seljaka je, kako smo već vidjeli, u pravilu intenzivniji i štedljiviji, nego li rad seoskog najamnog radnika, osim toga može seljak u svome malom gospodarstvu iskoristiti rad svojih obiteljskih pripadnika. Iako je taj porast radne snage i malen, to je s tim više važna u radu upotrebljavana brižljivost. Uzgoj stoke, koji mogu vrlo lako preuzeti članovi obitelji, znači nesumnjivo porast prinosa (str. 150.). Malo gospodarstvo je manje zavisno o tržištu, jer veliki dio proizvoda

troši samo, pa lakše snosi neuspjehe. Osim toga dalekosežna koncentracija ne donosi iste prednosti kao u industriji. Doduše i velika gospodarstva imaju svojih prednosti u upotrebi modernih tehničkih sredstava, boljoj organizaciji i t. d., ali te nisu od tolike važnosti, da ih malo gospodarstvo ne bi izjednačilo marljivošću i brižnim radom... Pogotovo u novije vrijeme ima seljačko malo gospodarstvo dvije moćne potpore: a) širenje poljodjelskoga znanja; b) seljačke zadruge. »Zadružni pokret pruža malim gospodarstvima mnoge prednosti velikog, pa se zadrugarstvo na demokratskoj bazi — ako i ostavlja na snazi privatno vlasništvo — pokazuje ipak kao protivnik kapitalističkog načina gospodarenja, toliko, što njegovu glavnom motivu, nastojanju za što većim dobitkom, suprotstavlja načelo rada na zadružnim temeljima« (str. 153.). A kao vrlo važno sredstvo za taj rad služe zadruge za zajedničko iskorišćivanje strojeva. Tako ovaj sovjetski ekonomist, koji očito ne zastupa »službeno« mišljenje.

8. Zaključna riječ

U povijesnom razvoju našeg problema ustanovili smo, da postoje tri grupe s različitim stajalištem, i to:

a) Pristaše velikoga gospodarstva: fiziokrati (Quesnay, Young), zatim neki zastupnici engleske klasične ekonomije i svi ortodoksni marksisti, koji se naravno oduševljavaju za kolektivizirano veliko gospodarstvo.

b) Pristaše maloga i srednjeg seljačkog gospodarstva: merkantilisti, Friedrich List i marksisti-revizionisti (David i dr.).

c) Pristaše »zdrave«, »povoljne« mješavine velikih i malih gospodarstva, i to od starijih agrarnih političara Settegast, v. Goltz, Roscher, Buchenberger, Bernhardi, a od novijih Skalweit, Hollman i dr. — Od tih se neki priklanjaju više malom, a neki velikom gospodarstvu.

U svom razvoju shvaća se pitanje veličine poljodjelskih gospodarstva ponajprije isključivo gospodarski. Čak su i populacioni momenti većinom gospodarske naravi. Kroz 19. stoljeće se sve više uviđa, da se tu ne radi samo o gospodarskom, nego i o nacionalno-političkom pitanju, pa kod mnogih pisaca gospodarski momenti dolaze u pozadinu, dok kod mnogih dolazi do nemoguće zbrke u razlaganju, jer se miješaju gospodarski, nacionalno-politički, socijalni i t. d. momenti. S vremenom se stvaraju uglavnom tri grupe pisaca, i to grupe, kod kojih prevladavaju čisto gospodarski, nacionalno-politički i historijsko-politički motivi. U svakoj od tih triju grupa nalazimo pristaše svih tih stajališta. Jednima je gospodarski motiv odlučio u korist maloga gospodarstva, jer ono uzdržava srednji (seljački) stalež i stvara kod njega potrebu za industrijskim proizvodima. Za druge je taj isti gospodarski motiv odlučan u korist velikih gospodarstva, jer mala proizvode mnogo manje za tržište (?). Većina autora je ipak za »povoljnu« mješavinu, s najvećim dijelom malih i srednjih gospodarstva. Mnogi traži zaštitu seljačkih gospodarstva, — a najdalje dolaze oni, koji kažu, da je nemoguće donijeti općenito i za sve

krajeve vrijedno rješenje, jer uviđaju, da optimalna veličina poljodjelskoga gospodarstva ovisi o posebnim prilikama i uvjetima svakoga kraja.

Ne postoji ni jedinstven odgovor na pitanje, da li je od veće važnosti čisti ili brutto-prinos, ili je najvažnija količina proizvoda, koja se iznosi na tržište. U engleskoj se literaturi pod vodstvom Ricarda ne nastavlja u tom pitanju na Smithovo učenje, nego na fiziokrate, te se privatnogospodarskom čistom prinosu pridaje odlučan značaj. U Njemačkoj ima pristaša Smithovih nazora (Jakob, Lotz) o brutto-prinosu i fiziokratskog shvaćanja o čistom prinosu (Taehr, Rau), dok je Bernhardi ustvrdio, da nije od važnosti ni čisti, a ni brutto-prinos, nego narodno-gospodarski (dohodak).

Povijesni razvoj učenja o poljodjelskom gospodarstvu i njegovim veličinama vrlo je zanimljiv i poučan, a mnogi razlozi, koji su se navodili u korist neke veličine gospodarstva pred jedan ili više desetljeća, vrijede još i danas.

III.

RAZMATRANJA O PRIVATNO-GOSPODARSKOM OPTIMUMU

1. Prva razmatranja

Rasprava o našem problemu vodila se tokom vremena uglavnom samo na temelju zaključaka, do kojih se došlo dedukcijom. Istom u novije vrijeme, t. j. početkom XX. stoljeća, pokušava se napose u Njemačkoj, na osnovi knjigovodstvenih i statističkih podataka dokazati prednost jedne ili druge teze i ustanoviti optimalnost poljodjelskoga gospodarstva. To se u najviše slučajeva provodi u vezi s problemom unutrašnje kolonizacije i razdiobe velikih posjeda. Ovdje ćemo samo u glavnim potezima iznijeti rezultate nekih od tih istraživača, od kojih su poznati Huschke, Auhagen, Keup, Mührer, Sagawe, Stumpfe, Uhle, Niehaus, Marckmann i mnogi drugi. Iako su mnoga od tih istraživanja već zastarjela i nemaju praktične važnosti, ipak su od interesa radi svoje metode i djelomično radi svojih rezultata.

Prije svega spominjemo L. Huschkea,[11] koji je na temelju svojih istraživanja na 4 gospodar-

[11] Huscke, Dr. L.: Landwirtschaftliche Reinertragsberechnungen, dargestellt an typischen Beispielen Mittelthüringens, Jena 1902.

stva ustao u obranu velikih gospodarstva, protiv diobe velikih posjeda. On pokušava dokazati, da je veliko gospodarstvo »produktivnije«, bar tako dugo, dok se radi o jednostavnim kulturama, ali sam priznaje na koncu svoje knjige slijedeće: »Mi znamo, što još jednom izričito naglašujemo, da naši rezultati imaju samo l o k a l n o značenje . . .« (str. 184.).

Suprotno od Huschke-a, a na osnovi proučavanja 63 gospodarstva, tvrdi dr. E. S t u m p f e,[12] da seljačko gospodarstvo postizava uz iste uvjete proizvodnje veće čiste prinose po jedinici površine, t. j. veći narodno i privatno-gospodarski čisti prinos od velikoga, nadalje da veliko gospodarstvo u najmanju ruku nije seljačkom nadmoćno u postizavanju brutto-prinosa, i konačno, da seljačka gospodarstva trpe u krizi mnogo manje nego velika gospodarstva.

Različnost rezultata između Huschke-a i Stumpfe-a ukazuje, da je gotovo nemoguće postavljati o p ć e z a k l j u č k e, na osnovi pojedinačnih istraživanja. Toga je mišljenja i prof. O t t o A u h a g e n u predgovoru knjizi sličnih istraživanja, koja su u većem opsegu proveli Erich K e u p i Richard M ü h r e r,[13] kad kaže: »Na to pitanje ne da se jednolično odgovoriti za sva vremena, kao ni najednom za vrijeme, koje obasiže petnaest ili dvadeset godina. (c. op. str. IX.). Keupova i Mührerova istraživanja u koloniziranim dijelovima istočne Njemačke još su uvijek najiscrpnija od svih, koja su se privatnom inicijativom provodila u Njemačkoj.

[12] S t u m p f e, Dr. E.: Der landwirtschaftliche Gross-, Mittel- und Kleinbetrieb, Berlin 1902.

[13] K e u p Erich und M ü h r e r Richard: Die volkswirtschaftliche Bedeutung von Gross- und Kleinbetrieb in der Landwirtschaft, Berlin 1913.

Keup je radio slijedećom metodom: On je brutto-prinose 103 gospodarstva različne veličine uspoređivao s prijašnjim prinosima 4 veleposjeda, koja su se prije nalazila na njihovu mjestu, a koja su kasnije kolonizirana. Za 4 velika gospodarstva izračunati su prinosi na osnovi 8 odnosno 10—11 godišnjeg knjigovodstva, dok je kod kolonija uzet u obzir prosjek za posljednjih 3—5 godina. Prve godine nakon kolonizacije, dok seljačka gospodarstva još nisu bila dovoljno razvijena, nisu uzete u račun. I tu su izračunati prinosi na osnovi knjigovodstva, a koliko ga nije bilo, na osnovi iskaza seljaka, koji su iz bojazni, da ih to ne pitaju zbog poreza, kazivali i manje prinose.

Tom metodom, koja ima svojih dobrih strana s obzirom na to, da se uspoređuju prinosi s istog zemljišta, došao je Keup do ovih rezultata:

a) Razdioba velikih posjeda, koja se provodi unutrašnjom kolonizacijom, znači veliki napredak i to ne samo nacionalno i populaciono, nego i pod vidom proizvodnosti tla i opskrbe domaćeg tržišta.

b) Ukupne žetve žita u kolonijama porasle su u 10 god. za 50—100%, a prinos po ha 25—90%.

c) Daleko je veća proizvodnja stočarskih proizvoda; stanje stoke popelo se na 2-struko i 3-struko.

d) Raste vrijednost čitave proizvodnje, određene za tržište za oko ½ do 2 i ½ struko prijašnje vrijednosti.

e) Ista površina ishranjuje nakon kolonizacije gotovo dvostruki broj ljudi, pa ipak može dobavljati za tržište više proizvoda.

Dok je Keup iznio svoje rezultate na osnovi proučavanja prinosa od više godina, usporedio je Mührer prinose samo jedne (1910./11.) godine, ali zato je proučio daleko veći broj gospodarstvâ. On dolazi do istih zaključaka kao Keup. Obojica tvrde, da kod pretvaranja velikih gospodarstva u mala raste brutto-prinos ratarskih, a još više stočarskih proizvoda. Da bi rezultati bili vjerniji, oni su uzeli u račun kao korekturu još postojeća velika gospodarstva iz susjedstva (paralelna dobra), na sličnom zemljištu. U poredbi s tim dobrima mala gospodarstva pokazuju veće uspjehe. I nije čudo, da su njihova istraživanja oduševila Eduarda Davida. Naprotiv P. Sagawe[14] kritizira metodu Keupa i Mührera, dokazujući, da njihova velika gospodarstva nisu »tipna«. Naše je mišljenje, da su Keup i Mührer upotrijebili, za prilike u kojima su radili, najbolju moguću metodu i da su stoga njihovi rezultati za njihovo vrijeme i za kraj, u kojem su provodili istraživanja, ispravni, iako ne točni, jer je tu točnost nemoguća.

Važna i zanimljiva su istraživanja, koja je proveo dr.Ernst Laur,[15] tajnik švicarskog »Seljačkog saveza« iz Brugga, na osnovi mnogobrojnih

[14] Sagawe, P.: Volkswirtschaftliche Bedeutung von Gross- und Kleinbetrieb in der Landwirtschaft, (»Arch. f. ex. W. — forschung« sv. 6.) Jena 1914.

[15] Laur Dr. Ernst: Der Einfluss der Betriebsgrösse auf den landw. Rohertrag, (»Arch. f. ex. W. — forschung«, sv. 2. i 3.), Jena 1916.

knjigovodstva, koja su sakupljena kod saveza u Bruggu. Svoja je istraživanja počeo g. 1901. i nastavio do g. 1913., a objavio ih g. 1916. I on radi s brutto-prinosom, i to konačnim brutto-prinosom (prinos iz svih gospodarskih djelatnosti jednoga gospodarstva). U svom shvaćanju brutto-prinosa uglavnom se slaže s Čajanovim, a taj pod tim pojmom razumijeva sve materijalne primitke, koje povlači svojim radom obitelj u toku jedne godine iz poljodjelske i ostalih djelatnosti. (Ako se odbiju svi troškovi za gospodarstvo, među njima i oni za obnovu kapitala, koja se vrši svake godine, imamo posla s čistim prinosom) Dr. Laur dolazi do ovih rezultata (prosjek za g. 1901—1913.):

Gospodarstvo	Broj zaključaka	Brutto-prinos	Broj uspjeha
Malo (2—5 ha)	322	900	100
Manje srednje (5—10 ha)	1158	786	87
Srednje (10—15 ha)	674	693	77
Veće srednje (15—30 ha)	554	651	72
Veliko (preko 30 ha)	168	535	59

Na osnovi te tabele, koja obuhvaća gospodarstva, što se većinom bave stočarstvom, postavlja Laur ovu tezu: »Konačni brutto-prinos poljodjelskoga gospodarstva raste po jedinici površine s padanjem veličine gospodarstava. Ali to počiva manje na većim prinosima ratarstva, nego više na držanju stoke, koje sa svoje strane utječe na prinose. Istovremeno donosi relativno jače proširenje voćarstva, vinarstva, pčelarstva, vrtljarstva i peradarstva, daljnji porast brutto-prinosa...« (str. 285.). Oko $^2/_3$ brutto-prinosa otpada uglavnom na stočarstvo.

Kasnije je Laur [16] iznio prosječni dohodak seljačkih gospodarstva na osnovi svojih istraživanja, kako slijedi:

za malo seljačko gospodarstvo	696,60
za manje srednje selj. gospodarstvo	624,31
za srednje seljačko gospodarstvo	540,13
za veće srednje selj. gospodarstvo	498,62
za veliko seljačko gospodarstvo	415,48

Laur zaključuje iz toga, da je malo seljačko gospodarstvo premoćnije i u pogledu čistoga prinosa. Tome se može prigovoriti toliko, što ti rezultati potječu iz posebnih švicarskih prilika, pa nema mjesta generaliziranju, pogotovo, jer se gospodarstva, koja je istraživao, bave većinom stočarstvom. To je po našem mišljenju samo do neke granice ispravno, dok David drži, da se i drugdje, gdje postoje veće protivnosti, pokazuju isti rezultati. Naše je mišljenje, da se ti rezultati tek toliko mogu uzeti u obzir, koliko se u drugim prilikama radi o poljodjelstvu, koje se nalazi na istoj razini kao švicarsko, naročito što se tiče stočarstva.

2. Noviji rezultati

Zanimljiva su razmatranja, što ih je iznio prof. dr. A. H. Hollmann[17] g. 1924. na osnovi istraživanja dra Brdlika, profesora na tehničkoj visokoj školi u Pragu, objavljena u »Zěmědelskom Archivu« (1919.—23.). Brdlik je istražio velik broj gospodarstva na osnovi statističkoga i knjigovodstvenog materijala. Čitav materijal, koji potječe uglavnom iz g. 1909—13., podijeljen je prema područjima poljodjelske proizvodnje. Parcelarna, kao nesamostalna gospodarstva, nisu uzeta u obzir kod istraživanja. Sastavljene su tabele, koje — po Hollmannu — pokazuju ovaj rezultat: »Novčana vrijednost proizvodnje opada s porastom veličine gospodarstava i to s tim jače, što su nepovoljniji uvjeti proizvodnje, i što je općenito manje intenzivno poljodjelstvo u tom području; samo u području repe drži se otprilike na jednoj liniji, odbivši neznatne otklone. Razlog se nalazi u jačoj stočarskoj proizvodnji seljačkog gospodarstva, čime se razjašnjuje zanimljiva pojava, da novčana vrijednost ukupne proizvodnje po jedinici površine kod porasta nepovoljnih prirodnih uvjeta u seljačkim gospodarstvima ne pada tako brzo kao u velikim gospodarstvima« (Hollmann, str. 121.—122).

Važno je i pitanje, koliko daju različne veličine gospodarstva za narodnu ishranu. Brdlik i Hollman tvrde, da je u području repe premoćnije veliko gospodarstvo. U području žitarica i krumpira postizava veliko gospodarstvo više kalorija, ako je u vezi s pecarama žeste i tvornicama škroba. U području žitarica i stočne hrane postoji mala premoć seljačkoga gospodarstva, koja je to veća, što je gospodarstvo manje. Ako ne uzmemo u račun područje repe i pecare, izvlači malo gospodarstvo iz

[16] Laur, Dr. Ernst: Untersuchungen betr. die Rentabilität der schweiz. Landwirtschaft im Erstejahr 1917./18, Luzern 1919., isp. David str. 411.

[17] Hollmann Dr. A. H.: Zur Frage der optimalen Betriebsgrösse in der Landwirtschaft, B. L., 1924., Bd. I., str. 120.—127.

zemlje više kalorija, koje stavlja na raspolaganje narodnoj ishrani, nego veliko gospodarstvo.

Na osnovi Brdlikovih istraživanja izvodi Hollmann svoje zaključke. Što se tiče ekonomije rada, veliko gospodarstvo je bez sumnje premoćnije, jer se malo gospodarstvo može održavati tek većim utroškom rada. Ipak je srednji seljački posjed od 5—20 ha u češkim prilikama najpovoljniji okvir za stočarstvo. Ali — kaže Hollmann — »ne postoji apsolutno optimalna veličina gospodarstva, nego postoji samo optimalni odnos različnih veličina gospodarstvâ i taj optimalni odnos ne može se promatrati samo sa stajališta vlastitog narodnog gospodarstva, nego i sa stajališta svjetskih gospodarskih odnosa jednoga narodnog gospodarstva« (str. 127.). Na pr. malo poljodjelsko gospodarstvo u Danskoj proizvodi žito i ta se proizvodnja upotpunjuje proizvodnjom velikog gospodarstva na pr. u Madžarskoj. Pretpostavimo li, da to gospodarstvo prestane proizvoditi žito, mijenja se položaj na tržištu, a prema tome i optimalnost veličina gospodarstava u danskom poljodjelstvu. Rezultati su zato uvijek relativni.

Ratni period istraživao je Reinhard Uhle[18], koji je na osnovi opširna materijala postavio slijedeće zaključke: a) Malo gospodarstvo dopušta veću proizvodnju poljodjelskih proizvoda; b) Malo gospodarstvo daje u najmanju ruku toliko proizvoda izvan gospodarstva kao veliko; c) Kod velikih gospodarstva je od veće važnosti žitarstvo, a kod malih stočarstvo.

[18] Uhle, Reinhard: Landwirtschaftl. Gross- und Kleinbetrieb während der Kriegswirtschaft, in d. Zeitschr. f. d. ges. Staatswiss., g. 78. Tübingen 1924. (s. 346.—393. i 699.—744.)

Od poslijeratnih istraživanja vrlo su važna ona dra Heinricha Niehausa i dr. Ernsta Marckmanna.[19] U predgovoru njihova djela piše M. Sering, kako je g. 1924. na poticaj njemačkog ministarstva poljodjelstva nastao plan, da se istraži još uvijek nerazjašnjeno pitanje optimalne veličine poljodjelskoga gospodarstva. Ali — »zadaća nije u tome, da se istraži in abstracto optimalna veličina gospodarstva, nego one izmjene, koje su uz dane zemljišne, klimatske i prodajne uvjete za malo, srednje i veliko gospodarstvo gospodarski najpovoljnije« (Sering).

Niehaus je istražio na osnovi 1037 upitnih araka gospodarstva u 192 seljačke općine bivše kneževine Osnabrück i to u lipnju-srpnju 1925. Klimatski je čitav kraj označen kao jedinstvena zona. Najveći dio, t. j. preko polovice obrađene površine obuhvaćaju srednja seljačka gospodarstva (5—20 ha). Postoje preduvjeti za stočarstvo. Na osnovi obilnog materijala dolazi Niehaus do ovoga zaključka: »Privatno-gospodarsko promatranje dovelo je do rezultata, da se u bitnom optimum može postići u svim veličinama gospodarstvâ... Privatno gospodarski optimum nije privilegij određene veličine gospodarstva« (str. 130.). Optimum se naime može postići tamo, gdje gospodar ima poduzetničkog duha i nužne sposobnosti za vođenje svoga gospodarstva. Privatno-go-

[19] Niehaus, Dr. H.: Das ehemalige Fürstentum Osnabrück, Berlin 1929. Marckmann, Dr. E.: Die holsteinischen Elbmarscharen, Berlin 1929.

spodarska optimalna veličina gospodarstva bit će ondje, gdje su s p o s o b n i u p r a v i t e l j i. Prema tome optimum nije vezan za veličinu (opseg) gospodarstva. Taj zaključak je vrlo važan i po prvi put potanje obrazložen.

Mala gospodarstva zaostaju za velikima toliko, što trebaju dulje vremena, da napuste svoju konzervativnost i da prihvate nove tečevine tehnike. Ona to čine tek onda, kada nestane rizika. Veća gospodarstva znadu prigodom svoga eksperimentiranja često izgubiti. — »Što se više spuštamo na skali veličine gospodarstvâ, to su manje mogućnosti za poduzetnički dobitak, to više postoji d o h o d a k k a o d o h o d a k r a d a (s. 135.). — Visina narodno-gospodarskog dohotka govori za manje gospodarstvo, ali Niehaus ipak pristaje uz neko »miješanje« veličina, jer veliko gospodarstvo treba služiti kao u z o r malima.

Niehaus ustanovljuje, da vrijednost žetve kod kulturnih biljaka pada po ha površine s porastom veličine gospodarstvâ. »Kod iste sposobnosti upravitelja gospodarstvâ mora prema tome u kneževini Osnabrück novčana vrijednost cjelokupne proizvodnje, proračunana po jedinici površine, biti to v e ć a, što su m a n j a gospodarstva« (Niehaus, str. 105.). U tom se Niehaus slaže s Laurom. Dobava za tržište ne razlikuje se mnogo kod pojedinih veličina gospodarstva.

Dr. Emil M a r c k m a n n tvrdi u svojoj prvoj radnji, da se optimum kreće između 20—40 ha u području Holsteina, dok za Schleswig[20] postavlja

[20] M a r c k m a n n, Dr. E.: Das schleswigsche Grenzgebiet, Berlin 1931.

kao optimum 10—15 ha. Dr. Heinz K r a u s e[21] istražuje optimalnu veličinu seljačkog obiteljskog gospodarstva u Thüringenu i ističe, da je na optimalnost od utjecaja veličina obitelji, stručna sposobnost upravitelja, prirodni uvjeti poljodjelstva, način gospodarenja, upotreba strojeva itd. I upravo zato, o p t i m u m je vrlo r e l a t i v a n i često se mijenja.

3. N a j n o v i j e m e t o d e

Dužni smo spomenuti, ne toliko rezultate, koliko m e t o d u, kojom je dr. Otto K a r u t z[22] istraživao ovaj problem. Svi dosadašnji istraživači, koje smo spomenuli, upotrebljavali su t. zv. m o n o g r a f s k u m e t o d u, koja zahtijeva točno i opsežno istraživanje pojedinih tipnih objekata. Karutz misli, da je to »tipno« vrlo teško odrediti i zato on upotrebljava s t a t i s t i č k u m e t o d u. On uspoređuje jedno područje velikih gospodarstva (Stralsund u Njemačkoj) s područjem malih gospodarstva (Malmöhuslän u Švedskoj). Područja, koja je istražio, razlikuju se samo u pogledu razdiobe posjeda. Kako su oba dovoljno velika, uz slične gospodarske uvjete, to dopuštaju — po Karutzu — primjenu statističke metode, jer dolazi do izražaja zakon velikih brojeva. Kao godina istraživanja nije uzeta bilo koja, nego normalna godina. Tu se dakle prosječan prinos po ha jednoga područja uspoređuje s istim na drugom području. Karutz ne izračunava

[21] K r a u s e, Dr. Heinz: Thüringen, Berlin 1931.

[22] K a r u t z, Dr. Otto: Betriebsgrösse und Erzeugung in der Landwirtschaft, Berlin 1927.

prinose u njihovoj novčanoj vrijednosti, nego na osnovi t. zv. »žetvenih proizvodnih jedinica« za biljnu proizvodnju, a u »stočarskim«, odnosno »životinjskim proizvodnim jedinicama« za stočnu proizvodnju. Na taj način mu je ispoređivanje mnogo lakše. Karutzovi rezultati su uglavnom ovi: Pokrajina Malmöhuslän (mala gospodarstva) daje u biljnom kao i u životinjskom brutto-prinosu po ha znatno više nego Stralsund (velika gospodarstva). Višak prinosa u biljnoj proizvodnji (bez stočne hrane) iznosi 23%. Malmöhuslän daje po ha brutto-prinos veći za 69% od Stralsunda u stočarskim proizvodima. Proizvodnja biljnih artikla za prodaju je kod Malmöhusläna veća za 16%, odnosno 13%, dok je kod životinjskih proizvoda u najmanju ruku jednaka. Kod svega toga treba imati u vidu, da je Malmöhuslän gušće naseljen i da prehranjuje veći broj ljudi i stoke, čime gornji podaci još dobivaju na vrijednosti.

Ispravnost svojih rezultata dokazuje Karutz konstatacijom, da je kriza pogodila jednako jedno i drugo poljodjelstvo. Njemačka i švedska statistika rade istim metodama, a proizvodne su prilike uglavnom jednake. U prilog svojih zaključaka navodi Karutz Nannesonova proučavanja (Nanneson: Räkenskapresultat fran svenska jordbruk 1914.—22., Lund i Malmö 1916.—24.), koji je u prosjeku za g. 1914.—21. iznio životinjsku proizvodnju u južno-švedskom žitnom području i ustanovio, da srednje gospodarstvo daje jaču proizvodnju životinjskih proizvoda za prodaju po ha, nego tamošnje, slabo zastupano veliko gospodarstvo.

Karutz zaključuje, da je »u brutto-proizvodnji po ha Malmöhuslän Stralsundu jako nadmoćan, a u proizvodnji za prodaju po ha u najmanju ruku jednak, ako ne i tu premoćan. Ili drugim riječima: Srednje gospodarstvo može biti velikom premoćno u proizvodnji« (Karutz, s. 430.).

Karutzovu statističku metodu ocijenili su Mielck[23] i Mellinghoff,[24] ističući uglavnom, da je ona nepodesna i neprimjenljiva. Osim toga kritiziraju i nepouzdanost njegova materijala, napose njemačkoga, kao i računanja proizvodnih jedinica. To je toliko ispravno, što je doista teško nešto objektivno točno ustanoviti u tom problemu, pa je tako i statistička metoda manjkava.

U kolektiviziranom poljodjelstvu sovjetske Rusije istraživao je problem optimalne veličine gospodarstvâ Alexander Čajanov.[25] I on istražuje samo privatno-gospodarski optimum. Po njegovu mišljenju privatno-gospodarski optimum nalazi se kod veličina gospodarstvâ od 200—250 ha kod žitarske proizvodnje u intenzivnim, a 800—900 ha u ekstenzivnim krajevima. To je mišljenje, koje je Čajanov svojevremeno zastupao, dok Schiller navodi, da ga je naknadno promijenio. Markevič (»Mašinske i traktorske stanice, Moskva 1928. III. izd.), ide još i dalje, pa tvrdi, da se

[23] Mielck, Dr. Ottfried: Betriebsgrösse u. Erzeugung in der Landwirtschaft, »Berichte ü. Landw.«, Bd. VIII., 1928., S. 110.—119.

[24] Mellinghoff, W.: Nochmals: Kritik der von O. Karutz verfassten Arbeit, »B. ü. L.«, 1928, S. 663.—676.

[25] Tschajanoff A.: Die optimalen Betriebsgrössen in der Landwirtschaft, Berlin 1930., Str. 98.

optimum kod žitne proizvodnje nalazi kod 40.000 ha. Takova shvaćanja bila su u Sovjetskoj Rusiji razlogom, da su se dizale goleme žitne tvornice na velikim površinama, a te su se često pokazale ne samo neproduktivnim, nego i nerentabilnim, usprkos toga, što su ruske stepe najpovoljnije tlo za veliko gospodarenje i upotrebu strojeva (kombine).

U izračunavanju privatno-gospodarskog optimuma pravili su naime Rusi velike pogreške. U prvom redu uzimali su u obzir samo žitnu, a ne kombiniranu proizvodnju. Nisu uzeli u obzir mogućnosti seljačkih gospodarstva i njihove šanse, već su se samo uspoređivala pojedina velika gospodarstva međusobno. Dakako da su tako morali doći do sasvim drukčijih rezultata.

Spominjemo, da je Čajanov[26] zastupao i druga shvaćanja, tako na pr., da seljačko gospodarstvo ne umire, nego da se što više i ojačalo, čemu je uzrok ne u njegovim tehničkim prednostima, nego u gospodarsko-socijalnim posebnostima. Zašto? Jer: »Poljodjelsko velegospodarstvo ne može dostići takove razmjere kao kapitalistička tvornica. Prednosti, koje ima pred malim gospodarstvom, ne utječu na troškove tako jako, da bi one omogućile konkurenciju maloga gospodarstva. Ipak je veliko gospodarstvo tehnički premoćno seljačkom gospodarstvu«.[27] Ali »hoće li se osnovni problem točno formulirati, to se ne smije suprotstaviti veliko i malo gospodarstvo prema kvantitativnim oznakama, već je zadaća analizirati kvalitativne životne mogućnosti dvaju gospodarstva različnih po unutrašnjoj prirodi...« (str. 7.).

[26] Tschajanoff, A.: Die Sozialagronomie, Berlin 1924.

[27] Tschajanoff, A.: Die Lehre von der bauerl. Wirtschaft, Berl. 1932.

Prema proučavanjima »Njemačkoga instituta za agrar i kolonizaciju« kod kolonizacije nekih 6000 seljačkih mjesta, prinosi su prema prijašnjim velikim gospodarstvima znatno porasli i to kod žita: pšenice 3%, raži 4%, ječma 6%, zobi 4%, krumpira 8%; još više se umnožilo stanje stoke. Broj kućanstvâ porastao je za 69%, članova obitelji za 66%, a djece za 64%, što drugim riječima znači, da se na istoj površini prehranjuje sada veći broj ljudi nego prije. Sa stajališta općenitosti su zato mala seljačka gospodarstva povoljnija.[28]

4. Konačni rezultat

Iznijeli smo najvažnija razmatranja o problemu veličina poljodjelskih gospodarstva, da jednom za uvijek obračunamo s frazom, da su velika gospodarstva uvijek, u svakom slučaju i u svakom pogledu premoćnija malim. I spomenuta razmatranja dala su doduše u različnim prilikama i područjima različite rezultate u pogledu privatno-gospodarskog optimuma, — ali su ipak pokazala, da mala i srednja seljačka gospodarstva mogu nadmašiti velika u svakom pogledu, t. j. što se tiče brutto-prinosa, čistog prinosa ili dobava za nepoljodjelsko pučanstvo.

[28] cf. Frd., Mehr Grossbetriebe? u »Nationals. Landpost« od 5. III. 1937.

Uvjerili smo se nadalje, da privatno-gospodarski optimum ne zavisi samo od jednog faktora, nego od mnogo njih, tako da veličina gospodarstva može katkada biti od sporednog značenja, a drugi motivi od prvenstvenoga (na pr. sposobnost gospodara i sl.). Vidjeli smo, da optimum ne ovisi samo o uvjetima narodnoga gospodarstva, nego i o njegovoj povezanosti sa svjetskim gospodarstvom i tržištem uopće. Prema tome postavljati neko a p s o l u t n o »pravilo«, da je veliko gospodarstvo radi upotrebe strojeva »racionalnije i bolje«, t. j. da postiže privatno-gospodarski optimum, nije samo neznanstveno, nego je, nakon što smo iznijeli statistička i knjigovodstvena razmatranja — pravi absurd.

IV. ODRŽANJE SELJAČKOG GOSPODARSTVA

A. Tehnika i poljodjelstvo

1. K o l e k t i v i z a c i j a i s t r o j

Danas se često, svijesno ili nesvijesno, miješaju pojmovi rada strojem i kolektivizacije. Uspjelo je javno mišljenje zavesti u bludnju, tako da i mnogi, koji inače poznaju gospodarska pitanja, ne vide tomu jasnih i određenih granica. Dokazuje se, da je kolektivizacija »nužna«, jer se tobože samo na velikim gospodarstvima može pomoću strojeva uvećati proizvodnja.

Ne samo da nije ispravno, da je veliko poljodjelsko gospodarstvo bezuvjetno premoćnije, »jer radi strojevima«, nego što više, malo gospodarstvo može s istim, ako ne i većim, uspjehom — pribaviti sebi sve prednosti, koje donose strojevi[29] i to pomoću t. zv. »z a d r u g a z a p o s u đ i v a n j e s t r o j e v a« (strojevnih zadruga). Stroj u poljodjelstvu ne znači prema tome nužnost gospo-

[29] Treba razlikovati strojeve i oruđe. O r u đ e se upotrebljava (stavlja u pogon) neposredno, a s t r o j e v i tek posredno. Među strojevima razlikuju se strojevi za pogon i podvoz i radni strojevi, t. j. oni, koji obavljaju neki drugi posao (na pr. sijanje, mlaćenje i sl.).

darenja na veliko, a još manje nužnost kolektivizacije.

Činjenica je, da su kolektivizacija i strojevno poljodjelstvo dva sasvim odvojena pojma, koja se nikako ne smiju međusobno miješati. Kao što na pr. danas postoje mnoga velika privatna gospodarstva i farme, koje upotrebljavaju strojeve u poljodjelstvu, tako isto postoje i srednja i mala seljačka gospodarstva, koja se služe prednostima strojeva, bilo da ih sami nabavljaju ili na određeno vrijeme posuđuju od zadruga. Ako su u kojem kraju potrebni strojevi, uvijek se toj potrebi može udovoljiti osnivanjem zadruga, ili organiziranjem državnih, kotarskih, općinskih ili sličnih stanica za posuđivanje poljodjelskih strojeva.

Za marksističko gledanje na svijet značajno je slijepo oduševljenje i obožavanje strojeva, bez obzira na dane mogućnosti. Međutim kod razmatranja tehničko-gospodarskih mogućnosti u poljodjelstvu ne smijemo se dati voditi kolektivističkim obožavanjem stroja, nego moramo provoditi sasvim realno i objektivno razmatranje. Naročito u poljodjelstvu, kojega je struktura potpuno oprečna strukturi industrije, može se »industrijskim« shvaćanjem doći do potpuno krivih rezultata.

2. Upotrebivost poljodjelskih strojeva

Nitko ne može osporiti, da je stroj postao nužno pomoćno sredstvo poljodjelskoga rada. Ipak je činjenica, da ga poljodjelci ne mogu upotrijebiti općenito i svagdje, kao što je to moguće u industriji.

Najvažniji je razlog u tome, što se poljodjelski stroj ne može upotrebljavati tokom cijele godine, nego samo nekoliko tjedana, ili možda tek nekoliko dana u godini. Doduše Mijo Mirković[30] usuđuje se tvrditi, da su te konstatacije samo »omiljele fraze naročito francuskih djela o poljodjelstvu«. Ali evo što kažu neki rezultati američkoga poljodjelstva, kako ih je iznio ing. Nadolny[31] u »Farmers Bulletinu-u« (g. 1920.—22. — br. 1093., 1201., 1278., 1295., 1296., 1297., 1299.), koji pokazuju mogućnosti jednog od najupotrebljenijih strojeva: traktora. Rezultati su nešto starijega datuma, no mi i ne tražimo, da im se prizna općenita vrijednost. Na 141 ispitanoj farmi postignuti su ovi uspjesi:

a) Farma, koja nabavi traktor, treba 2—3 konja manje.

b) Traktor se upotrebljava prosječno 29 desetsatnih radnih dana u godini na jednoj farmi.

c) Traktor obavi mnogo brže svaki, pa i najteži rad.

d) Traktor se može racionalno iskoristiti samo, ako je farma veća od 80 acra.

e) Traktor omogućuje jače i brže oranje.

f) Oranje je najvažnija zadaća traktora i za tu ga svrhu upotrebljava 90% posjednika.

[30] Mirković, Mijo: Održanje seljačkoga posjeda, Zagreb 1937. Str. 28.

[31] Nadolny, Dipl. Ing.: Die Verwendung von Traktoren in der Landwirtschaft der Vereinigten Staaten von Amerika, »B. ü. L.«, N. F., sv. I., 1924., S. 141.—144.

g) Prosječno se traktorima obavljalo 5—6, a najviše 10—11 radova na jednoj farmi.

h) Posjednici traktora upotrebljavali su ih ovako: za oranje 96% posjednika traktora, za pločno oranje 72%, za piljenje drva 52%, za drljanje 50%, za mljevu hrane 36%, za žetvu 32%, za mlaćenje 24%, za lupljenje žitnih vrsta 22%, za rezanje ansilaže 12%, za tovarenje sijena 10%, za valjanje 10%, za vučenje 10%, za sijanje 10%, za krčenje 8%, za sječu 8%.

Traktori su se upotrebljavali 21—30 dana u godini, ili prosječno 29 dana po 10 sati, od toga za rad na mjestu 9 dana, a za pomičan rad 20 dana. Svaka farma treba osim traktora i konje, na pr. za kratak rad i sl. L. A. Reynoldson u »Farmers Bulletin« br. 1093., govoreći o prednostima traktora, ipak savjetuje, da farmeri kupe dovoljno konja za žetvu i za one poslove, koje traktor ne može izvršiti.

Novija istraživanja o upotrebivosti traktora u poljodjelstvu, koja je proveo Prof. dr. Derlitzki,[32] dadu se ovako zbiti:

a) Razumna upotreba strojeva i traktora, koja odgovara njemačkim prilikama i svakovremenim odnosima u gospodarstvu, donijet će pojedinim poljodjelskim gospodarstvima i općenitosti koristi, — stoga je i s narodno-gospodarskog stajališta opravdana.

[32] Prof. Dr. Derlitzki — Dr. Nauck: Betriebs- und arbeitswirtschaftliche Betrachtungen über die Verwendung des Schleppers in der Landwirtschaft, Berlin 1933., S. 114. i d.

b) Kod nabavke traktora mora se smanjiti broj životinja za podvoz, ili se mora promijeniti oblik gospodarstva. Ako se to ne provede, proizvodnja će poskupiti.

c) Veličina gospodarstva sama po sebi nije odlučna za gospodarstvenost traktora; jer osim površine od važnosti je i intenzivnost gospodarstva i godišnja upotrebivost traktora. Ako je trajanje upotrebe manje od otprilike 500 sati u godini, troškovi rastu, čim je broj sati manji. Iznad ove granice ne smanjuju se troškovi mnogo po satu. Temeljna razlika između traktora i konja je u tome, da troškovi traktora nastaju uglavnom kao pogonski troškovi, kod konja naprotiv kao troškovi uzdržavanja.

d) Ne zadovoljava li veličina gospodarstva i intenzivnost rada vlastitog gospodarstva, da se postigne nužni broj radnih sati, koji osigurava gospodarstvenost, mogu traktor upotrijebiti nekolika gospodarstva, ili se može uvesti rad za plaću.

e) Traktor mora postizavati visoke dnevne i godišnje učinke, zato mora biti upotrijebljen za prikladne radove i svestrano, t. j. kao stroj za podvoz kod poljskih i prenosnih poslova i kao stroj, koji daje snagu za pogon drugih strojeva.

Vidjeli smo, da se traktor kao najčešće upotrebljavani stroj u američkom poljodjelstvu mogao upotrijebiti na jednoj farmi prosječno kroz mjesec dana. Taj je broj danas nešto veći (prosječno 600—800 sati godišnje)[33], ali još uvijek daleko za-

[33] Ibid., str. 44.

ostaje za upotrebivosti stroja u industriji, koji može raditi, da tako kažemo, neprekidno. Stoga, iako se preporuča nabavka stroja u poljodjelstvu svagdje, gdje je to korisno i razumno, ističe se, da je tu potreban velik oprez. Nije nikada sigurno, kako će se odnositi troškovi stroja prema dotadašnjim troškovima.

Izvan svake je sumnje, da poljodjelski strojevi imaju mnoge prednosti, tako da upotreba strojeva bezuvjetno znači napredak i zato bi bilo nerazumno, načelno biti protiv uvođenja strojeva u poljodjelstvo i protiv njihove prave upotrebe. Strojevi u poljodjelstvu omogućuju prije svega bolju podjelu rada. Oni ušteđuju ljudsku radnu snagu, omogućuju brži i često bolji rad, pojeftinjuju proizvodnju i, što je vrlo važno, oslobađaju poljodjelce od teškog i napornog rada. Zato se upotreba strojeva u poljodjelstvu ima preporučiti, ali se pri tom ne smije nikada zaboraviti na realne i praktične mogućnosti, tako da se u interesu proizvođača strojeva ili u zanosu obožavanja stroja ne traži, da se svaki ljudski rad zamijeni radom stroja.

Stroj se uglavnom može upotrijebiti u onim krajevima, gdje nailazimo na velike i ravne površine, bez obzira na to, da li se radi o velikim ili malim gospodarstvima. Goroviti su krajevi, da tako kažemo, isključeni od rada strojem. I u pretežno stočarskim krajevima je držanje strojeva rijetko rentabilno. Samo su krajevi s većim površinama, gdje u masama rastu slične biljke (žito: pšenica, raž, ječam i dr.) prikladni za upotrebu strojeva. Zato se s pravom kaže, da se granice upotrebe stroja nalaze u poljodjelstvu mnogo niže nego u industriji.

Jedna je od negativnih strana rada strojem u tome, što je radi pomanjkanja stoke na gospodarstvima, koja pretežno upotrebljavaju strojeve, gnojenje naravnim gnojem vrlo manjkavo, pa vlasnici moraju kupovati umjetna gnojiva u većim količinama. Nasuprot kao pozitivna strana uračunava se strojevima, što oslobađaju velike površine, koje nisu više potrebne za stočnu hranu, već se mogu upotrijebiti za druge kulture.

Važno je držati na umu, da dioba rada, tako važna u industriji, ne može doći u poljodjelstvu do izražaja kao u industrijskoj proizvodnji. U industriji mogu živjeti radnici, koji umiju samo nekoliko zahvata, koje stalno obavljaju. U poljodjelstvu to nije moguće. Tu ne možemo zamisliti radnika, koji bi znao na pr. samo kositi (a i to je već daleko veći zahvat nego mnogi u industriji). Seljak i poljodjelski radnik mora znati sve poljodjelske poslove, jer njegov rad nije jedinstven. Poljodjelska se proizvodnja ne može zamisliti na tekućoj vrpci. Od sijanja do žetve je dugo vrijeme. U tom se vremenu obavljaju različni poslovi u svim granama poljodjelske proizvodnje. I tu je moguća dioba rada, ali ne stalna, nego privremena i izmjenična. To je još jedna činjenica, koja pokazuje, kako je nemoguće poljodjelsku proizvodnju prikazati analognom industrijskoj. U Sovjetskoj Rusiji načinjeni pokus, da se u žitnoj proizvodnji stvore žitne tvornice, nije mogao uspjeti upravo radi te raznolikosti u radu. Zato nije dopuštena paralela poljodjelskoga rada s tvorničkim, niti primjena in-

dustrijskoga, to jest tehničko-gospodarskog, mehaničkog promatranja procesa poljodjelske proizvodnje.

3. Stroj i čovjek

Premda velika gospodarstva mogu imati od strojeva veće koristi nego mala, koja nabavljaju manje i relativno skuplje strojeve, ipak se tu ne radi ni o kakvoj bezuvjetnoj prednosti. Mala gospodarstva mogu tu prednost kompenzirati, kako smo već spomenuli, udruživanjem na zadružnoj bazi. Može je kompenzirati i državna vlast, osnivajući stanice poljodjelskih strojeva i posuđujući ih seljacima za plaću u naravi. To je više puta bolje rješenje, nego da se nabavi vlastiti stroj. U privatnim su gospodarstvima strojevi izvrgnuti većoj mogućnosti, da se pokvare, jer najčešće njima upravljaju nestručna lica. Naprotiv »strojevne zadruge« ili »državne stanice za posuđivanje strojeva« moraju zaposliti stručnjake, a to im se i isplati, jer se radi o više strojeva u jednom skladištu. Ti stručnjaci poznaju stroj i njeguju ga bolje nego privatni vlasnici. Socijalnije je i bolje, ako su strojevi u zajedničkom vlasništvu, jer se tako mogu duže vremena upotrebljavati i služiti većem broju lica.

Aereboe[32] je što više ustvrdio, da novi tehnički napredak na polju strojarstva dolazi danas općenito više u korist malom srednjem poljodjelskom gospodarstvu nego velikom. Time se pomalo izravnava ona prednost, koju je dosad u tom pogledu imalo veliko gospodarstvo.

[32] Aereboe, Fr.: Agrarpolitik, Berlin 1928. Str. 228. —229.

Na osnovi tehničkoga razmatranja o našem problemu nije moguće dati nikakovih zaključaka, na osnovi kojih bi se odlučili za neku veličinu gospodarstva. Kad bi i bilo nesumnjivo utvrđeno, da je uvijek i u svakom slučaju povoljnije, ako se strojevi upotrebljavaju u većem opsegu, još uvijek to ne bi značilo, da mala gospodarstva ne mogu to isto postići, ako se udruže i na taj način za neki posao stvore potrebne velike površine.

Sigurno je, da se tvrdnja o potrebi stroja i napretka u tom smislu ne može upotrijebiti kao argumenat niti u prilog velikih privatnih gospodarstava, a ni u prilog velikih državnih ili kolektivnih gospodarstva.

Ali pri svemu tom ne smije se zaboraviti jedan od najvažnijih faktora proizvodnje, a to je čovjek-radnik! Stroj je pronađen, da služi čovjeku i da mu omogući dostojniji i bolji život, a ne da čovjek služi stroju i da stroj zlo upotrebljava čovjeka. A takova bi zloporaba bila i neki strojevni »l'art pour l'artizam«, ako se postavi kao teza, da stroj već sam po sebi znači napredak, i da se stoga mora bezuvjetno i svagdje upotrebljavati. Rad strojem ne smije biti kumir, kojemu će se svi klanjati, već razumno sredstvo, da se dade ljudima prilika uz manji trud postići veće učinke. Zato mora odlučiti praksa, gdje, kada i u kojem opsegu će se na pojedinim gospodarstvima, — malima, srednjim i velikim — upotrebljavati strojevi. Teorija može tu nabaciti tek općenite napomene, ali će se tek u praksi i uglavnom iskustvom odlučiti, kako se može postići veći tehnički učinak.

B. Rentabilnost poljodjelskih gospodarstva

1. Privatno-gospodarsko i narodno-gospodarsko stajalište

Prema Gustavu Casselu[33] postoji bitna razlika između narodno-gospodarskoga i privatno-gospodarskog načina u promatranju gospodarskih pojava i problema. Ta razlika može u stvarnosti biti tako velika, da zaključak s privatno-gospodarskoga gledišta sasvim »ispravan«, može biti kriv, ako se primijeni na čitavo narodno gospodarstvo. Pojedinac na primjer nalazi, da je za nj od koristi, ako ima što više novaca, dok za narodno gospodarstvo kao cjelinu to ne mora biti pozitivno. Tako ni u agrarnim problemima nije narodno-gospodarsko stajalište uvijek istovjetno s privatno-gospodarskim.

Privatno-gospodarsko gledanje na problem ima prije svega pred očima rentabilnost poljodjelskoga gospodarstva. Ta se u poljodjelstvu odrazuje u čistom prinosu, izraženom obično u novcu. To je iznos, koji dobijemo, ako od brutto-prinosa odbijemo sve troškove, — a postavljen u odnos prema faktorima proizvodnje, napose kapitalu i zemljištu. S narodno-gospodarskog stajališta mnogo je važniji brutto-prinos, koji služi za prehranu pučanstva, a izražen je u većoj ili manjoj proizvodnosti i gospodarstvenosti. Tako postavljen odnos između čistoga i brutto-prinosa iskristaliziran se tek u posljednje vrijeme; o tom se dugo vodila polemika. Fiziokratima bio je prije svega važan suvišak, koji je ostao za druge »klase«, nakon što su se podmirile vlastite potrebe poljodjelca. Steuart i Young su držali, da je veliko gospodarstvo upravo zato važnije, jer može dobavljati veće količine za tržište. Liberalistički ekonomisti promatrali su gospodarske probleme uglavnom s privatno-gospodarskog stajališta, iako ni sami nisu bili o tom sebi svijesni, pa su dakako pristajali uz tezu o čistom prinosu, obrazlažući to poznatim krilaticama o harmoniji interesa među pojedincima. To znači: veći čisti prinos kod pojedinaca bit će od koristi i za cjelinu. Sismondi je prvi dokazao svu neispravnost ove liberalističke teze, jer veći čisti prinos može potjecati i od većeg izrabljivanja radne snage, dakle ne mora biti istovjetan s većim brutto-prinosom, a ni s većim dobavama za tržište. Istom je Laur odlučno naglasio, da je kod tog problema najvažniji brutto-prinos, jer iz njega logično proizlazi za svaku osobu, koja sudjeluje u proizvodnji, najveći dohodak. Od novijih pisaca jedino Hainisch smatra, da je od svega najodlučnije, koliko će koje poljodjelsko gospodarstvo dobavljati za tržište. Pogrešno je smatrati to najvažnijim, jer se većina potreba na poljodjelskim proizvodima ne namiruje na tržištu, nego neposredno u seljačkoj, proizvođačkoj obitelji.

I u poljodjelskom gospodarenju, kao uopće u gospodarskom životu, od najveće je važnosti racionalno načelo, izraženo u osnovnoj težnji, da se nekim sredstvima postigne najveći učinak.

[33] Cassel, Gustav: Grundgedanken der theoretischen Oekonomie, Vier Vorlesungen, Leipzig-Erlangen 1926., Str. 4.

To načelo vodi čovjeka u njegovu radu. Ne radi li tako, ne radi gospodarski, i onda nije više riječ o gospodarskom djelovanju. Prema tom istom načelu svaki onaj, tko sudjeluje u gospodarskom životu, nastoji da iz svoje djelatnosti izvuče što veću korist, a onaj, tko se bavi samostalnom gospodarskom djelatnošću, ima pred očima cilj, da iz svog poduzeća (gospodarstva) izvuče što veći dobitak. Ta težnja je sasvim razumljiva i »homo sapiens« bi radio »neracionalno«, kad bi radio drukčije.

I poljodjelac nastoji, da iz svoga gospodarstva »izgospodari« što veći čisti prinos. On to nužno nastoji, pa ipak kod poljodjelskih, a napose seljačkih gospodarstva rentabilnost nije toliko važna kao u industriji. Čim se industrijsko poduzeće ne rentira, vlasnici ga u pravilu napuštaju. A kad se seljačko gospodarstvo ne rentira, seljak ga ne napušta, jer je vezan uz svoju zemlju i nema drugih mogućnosti, nego da na toj zemlji živi, makar uz još manje prinose i veći uložak radne snage. Seljačko se gospodarstvo upravo po tome razlikuje od kapitalističkoga, jer je ono g o s p o d a r s t v o z a p o d m i r e n j e p o t r e b a, a ne za privređivanje. Veliki gospodar (veleposjednik), koji nije seljak, dat će u zakup svoje gospodarstvo ili će ga prodati, ako mu s obzirom na uloženi kapital ne donosi dovoljan prinos. Seljak to u pravilu ne čini.

Privatno-gospodarsko razmatranje našeg problema ima pred očima privatan uspjeh ili neuspjeh neke veličine gospodarstva u poljodjelstvu. Tako su gledali na taj problem svi oni autori, koji su imali pred očima privatno-gospodarski čisti prinos i optimum, i u zabludi tvrdili, da je neka veličina gospodarstva s narodno-gospodarskoga stajališta važnija radi toga, jer donosi veći čisti prinos. S narodno-gospodarskoga gledišta međutim nije važno, tko ubire čisti prinos, već se tu prije svega radi o narodno-gospodarskom dohotku i njegovoj razdiobi.

Privatno-gospodarske momente ne smijemo ipak pustiti sasvim iz vida, jer i oni u našem razmatranju zauzimlju svoje mjesto, a osim toga imaju neki privatno-gospodarski momenti i narodno-gospodarsko značenje .

2. V a ž n i p r i v a t n o - g o s p o d a r s k i m o m e n t i

Za veliko poljodjelsko gospodarstvo je prednost, što njime obično upravljaju stručno obrazovani ljudi, koji ga mogu najmodernije organizirati. Loša mu je strana, što se gospodar često ne brine suviše za svoje gospodarstvo i sve prepušta upraviteljima, koji dakako ne ulažu sve svoje sile u rad, jer ne rade za sebe. Osim toga velikim je gospodarstvom teže upravljati nego malim. Isto tako je i u kolektiviziranom gospodarstvu, gdje također stručno obrazovani upravitelji, — pretpostavivši, da takvi postoje, — ne pružaju onaj maksimum energije, kao što to radi samostalan gospodar. Tu se suprotstavlja znanje volji. Usprkos toga, i u malom gospodarstvu možemo naći sposobnih ljudi, a i ljudi bez volje za rad, kao što ima i nesposobnih upravitelja, a i takvih, koji rade s velikom požrtvovnošću.

U poljodjelstvu su racionalizaciji postavljene granice mnogo niže nego li u industriji. Prema

Čajanovu su troškovi transporta kod velikih gospodarstva mnogo veći nego kod malih, i to zbog većih daljina i količina. Zato su kod velikih gospodarstva manji troškovi druge vrste po jedinici površine (na pr. za zgrade i sl.) — i u tome je njegova relativna prednost.

U poljodjelskom je gospodarstvu vrlo važan lični momenat. Briga, energija, volja, sposobnost, marljivost, naobrazba, poduzetnički duh, ljubav za stvar, — sve su to značajke, o kojima ovisi uspjeh poljodjelskoga gospodarstva. Malo gospodarstvo, pogotovo obiteljsko, ima prednost pred velikim na svim onim područjima, gdje se traži kvalitetni rad, pomnjivo i brižno obrađivanje (na pr. stočarstvo, povrćarstvo, vinogradarstvo, voćarstvo i sl.). Na tim je područjima još manja mogućnost diobe rada, nego kod proizvodnje žita. Tamo opet ima prednost veliko gospodarstvo, jer se radi o jednoličnom radu, gdje se bolje mogu iskoristiti strojevi, a ručni se rad može dobrim dijelom zapostaviti.

Malo gospodarstvo može biti premoćno i tamo, gdje je razvijeno nekoliko vrsta kulture na jednom gospodarstvu i tamo, gdje se razvilo takovo mješovito poljodjelsko gospodarstvo, u kojem ne preteže ni jedna vrst kulture.

Ne smiju se pustiti iz vida ni prirodni uvjeti proizvodnje. Kao što se veliko gospodarstvo prilagođuje lakše tehničkom napretku, tako se malo prilagođuje lakše i brže prirodi i njezinim mogućnostima. Veliko se gospodarstvo ne će nikada moći održati u gorovitom kraju, s velikim klimatskim promjenama, jer je tu obično nerentabilno. Malo se

gospodarstvo nasuprot dade uzdržati i uz malu ili nikakvu rentabilnost, dakako uz povećani utrošak rada i razumno gospodarenje.

Utrošak je rada doduše općenito u malom gospodarstvu veći nego u velikome, ali to ne mora biti odlučno. Što više, u doba kriza može veća intenzivnost rada utjecati na veću otpornost seljačkoga gospodarstva, — dakle povoljno.

Seljačko je gospodarstvo manje ovisno o tržištu nego veliko, a u slučaju kriza ono je otpornije i lakše se može prilagoditi novoj situaciji. Prema kolektivističkom velikom gospodarstvu malo seljačko je u prednosti svojim psihičkim dispozicijama za samostalno gospodarenje. Veća mašinizacija u velikom gospodarstvu nije nužno vezana na nj, već se može dobro provesti i među samostalnim seljacima, pa se ona ne može smatrati specifičnom prednošću velikoga gospodarstva.

S privatno-gospodarskog stajališta nije moguće postaviti tezu o apsolutnoj premoći neke vrsti poljodjelskoga gospodarstva i o njegovoj većoj rentabilnosti, jer to ovisi o mnogo različitih uvjeta. Među najvažnije spada svakako sposobnost poduzetnika (gospodara) i odnos prema tržištu. U nekom kraju može neka veličina poljodjelskih gospodarstva imati danas odličnih prednosti, a radi djelovanja tržišta mogu se prilike sasvim izmijeniti. Na pr. neko veliko gospodarstvo, okruženo malim gospodarstvima, na ravnom zemljištu, proizvodi velike količine žita, koje na tržištu ima stalnu cijenu. Cijene stočarskih proizvoda, koje proizvode okolna mala gospodarstva, mogu biti niske. Najednom se situacija na tržištu mijenja i

to radi promjena u gospodarskim odnosima na sasvim drugom kraju svijeta. Cijene žitu padaju, a stočnim proizvodima rastu, pa rentabilnost velikoga gospodarstva pada, a rentabilnost malih raste. Hoće li veliko gospodarstvo i dalje postojati, mora, ako mu je to moguće, napuštati proizvodnju žita, u kojoj je premoćno malim gospodarstvima, a uvoditi stočarstvo, u kome je malo gospodarstvo u prednosti. Na istom području može se dakle položaj sasvim promijeniti.

Kako vidimo, na stupanj privatno-gospodarskog optimuma i rentabiliteta pojedinih veličina poljodjelskih gospodarstava utječu prirodne, psihološke, lične, poduzetničke i tržne prilike. Radi toga je upravo nemoguće ustvrditi na osnovi privatno-gospodarskoga razmatranja, da je neko gospodarstvo bezuvjetno premoćnije. To se može odrediti samo u konkretnom slučaju, na osnovi poznavanja svih uvjeta s obzirom na neki kraj i gospodarstva, koja se uspoređuju. Objektivni i apsolutni zaključci s tendencijom generalizacije su nemogući. Zato se slažemo s Niehausom, koji je ustvrdio, da se optimum može postići u svim veličinama gospodarstva, ako je bilo koji drugi uvjet osobito povoljan.

Privatno-gospodarsko razmatranje kreće se uskim individualističkim okvirima vlastite koristi, pa stoga ne može biti odlučno sa šireg stajališta narodne zajednice. Ono nam ipak služi kao pomoćno sredstvo, koje ilustrira privatno-gospodarsku stranu našega problema.

C. Poljodjelstvo i narodno gospodarstvo

1. Ishrana stanovništva i dobave za tržište

Za narodno gospodstvo kod problema veličine poljodjelskih gospodarstava dvije su stvari od najveće važnosti:

a) koja veličina gospodarstva ishranjuje veći broj ljudi na istoj površini;

b) koja veličina gospodarstva dobavlja za tržište veću količinu proizvoda za prehranu nepoljodjelskog pučanstva.

Narodno-gospodarsko stajalište ne obazire se na privatno-gospodarski rentabilitet, nego na to, koliko pojedina veličina gospodarstva pruža narodnom gospodarstvu. Važnost poljodjelstva je veća, ako omogućuje život većem broju ljudi na nekoj jedinici tla, odnosno, čim nekom broju ljudi povećava količinu i kakvoću dobra, određenih za njihovu potrošnju. »Narodno-gospodarska je zadaća poljodjelstva, da dopusti što većem broju zdravih ljudi obilnu zaslužbu na zemlji i da radi veće kupovne snage, jačega imućnijeg seljaštva priskrbi za gradska zvanja i namještenike mogućnost unutrašnje prođe. — Narodno-gospodarski je dakle najvrednija ona veličina gospodarstvâ, koja na istoj zemlji i u istom gospodarskom položaju dobro ishranjuje najviše poljodjelskog stanovništva i najviše gradskog stanovništva. S obzirom na to pokazao je seljački stalež, napose srednji i mali seljački stalež, najveći učinak.« (Aereboe, c. op., str. 233.).

Aereboe ima pravo, da s te strane ima seljačko malo i srednje gospodarstvo znatne prednosti, koje se često gube s vida. Seljačko gospodarstvo zaposluje na istoj površini daleko veći broj ljudi nego li veliko gospodarstvo, a daje im uz to stan, hranu i mogućnost zarade. Veliko gospodarstvo zaposluje manje ljudi i na kraće vrijeme (sezonski radnici), nego što je broj seljaka, koji su stalno zaposleni na svom gospodarstvu. Osim toga se seljaci i radnici na malim gospodarstvima obično bolje ishranjuju i žive bolje, nego poljodjelski radnici na velikim gospodarstvima. Po mišljenju Aereboe-a radi većeg broja ljudi, zaposlenih u poljodjelstvu, dolazi do porasta zaposlenja kod nepoljodjelskih zanimanja. Veći broj poljodjelaca traži naime više industrijskih proizvoda. Potrebno je osim toga više inventara, a to zaposluje veći broj industrijskih radnika i obrtnika, što je narodnogospodarski vrlo važno.

Zanimljiva je i činjenica, da malo i srednje seljačko gospodarstvo usprkos toga, što ishranjuje veći broj stanovništva i prema tome troši veće količine svih proizvoda, može ipak često dobavljati za tržište veće količine nego veliko gospodarstvo, ako se samo uzme u obzir cjelokupna, a ne samo žitna proizvodnja. To mišljenje zastupaju svi poznati agrarni teoretici (Aereboe, David, Laur, Skalweit i dr.). I rezultati pojedinih istraživanja pokazali su u tom pogledu neke prednosti seljačkih gospodarstva. Brutto-prinos je dakle kod malih gospodarstva u cjelini toliko veći, da usprkos povećane potrošnje ono još uvijek može često donijeti na tržište za prehranu nepoljodjelskog stanovništva više od velikoga.

Ti se rezultati suprotstavljaju uobičajenom, ali površnom mišljenju, da velika gospodarstva bezuvjetno dobavljaju za tržište veće količine poljodjelskih proizvoda nego mala. Veliko gospodarstvo može u jednoj grani, na primjer, proizvodnji žita, biti premoćno malome, ali kad se uzmu u račun svi proizvodi, onda obično za njim zaostaje. Bilo bi pogrešno eventualnom činjenicom, da veliko gospodarstvo proizvodi i dobavlja na tržište više žita, pokušati dokazati njegovu općenitu prednost. S narodno-gospodarskog stajališta imaju sve poljodjelske grane u načelu jednaku važnost, dok su sa stajališta ljudske racionalne ishrane mnoge grane važnije od žitarstva. Treba uvijek imati na umu sve proizvode, koje malo gospodarstvo iznosi na tržište. To su vrlo važni stočarski proizvodi (mlijeko, sir, maslac), pa zatim povrće, voće, med i t. d. Uzevši sve to u obzir vrlo je lako, i na osnovi istraživanja moguće, braniti tezu o premoći malih gospodarstva u pogledu većih dobava za tržište. To je mišljenje i revizionista Davida, koji o tome piše ovako: — »... ali tu se pokazuje, kuda god pogledamo, činjenica, da je ukupna proizvodnja maloga gospodarstva po jedinici površine daleko veća nego kod velikoga gospodarstva. Prvo proizvodi na istoj površini daleko veće množine vrijednosti, nego ono drugo« (David, str. 408.).

U daljnjem raspravljanju o tom problemu dopušta David, da u nekim malim gospodarstvima proizvodnja nije tolika, da bi ono moglo dobavljati za tržište za prehranu nepoljodjelskog pučanstva.

No to nije neko nužno stanje, koje se ne bi moglo promijeniti. Ne smije se uspoređivati veliko napredno gospodarstvo s malim nazadnim, nego samo jednako s jednakim, ako se hoće dobiti ispravan rezultat. Glavni je problem u tome, koja gospodarstva imaju najbolje preduvjete za što intenzivnije obrađivanje zemlje. Po Davidovu mišljenju to su nesumnjivo seljačka gospodarstva. Ako ona danas nisu uvijek na najvećem stupnju, treba im omogućiti uspon, pa će nesumnjivo dobavljati za tržište veće količine poljodjelskih proizvoda od velikoga.

S narodno-gospodarskog stajališta važno je također, koja veličina gospodarstva lakše snosi gospodarske poremećaje i krize. Tu vlada općenito mišljenje, da je malo i srednje gospodarstvo radi svoje slabije zavisnosti od tržišta otpornije od velikoga. Ono naime može u slučaju potrebe svoju proizvodnju lakše uskladiti sa tržištem. U najgorem slučaju može provesti više manje neke vrsti autarkijsko gospodarstvo. Seljak može duže vremena živjeti na svojoj zemlji, a da iz nje ne vuče nikakav dobitak, dok veleposjednik to redovno ne može.

Premoćnost maloga gospodarstva u stočarskoj proizvodnji omogućuje mu, da izravna eventualni veći brutto-prinos velikoga gospodarstva u žitaricama. David tvrdi na osnovi njemačke statistike: »Što je manje gospodarstvo, to je više stanje stoke, to je jača proizvodnja gnojiva i to intenzivnija izmjena tvari između tla, biljke i životinje, — to je veća proizvedena vrijednosna masa« (David, c. op., str. 423.). Osim toga je rad kod maloga gospodarstva uspješniji i zato, jer tu seljak s cijelom obitelju sudjeluje u radu.

Kad spominjemo mala gospodarstva, mislimo dakako samo na ona, koja mogu prehraniti seljaka i njegovu obitelj. Parcelarna su gospodarstva na selu i s narodno-gospodarskoga i socijalnog stajališta nužno zlo, zato treba sprečavati njihov postanak, tako da se kao minimum smatra takovo gospodarstvo, koje prehranjuje obitelj (obiteljsko gospodarstvo).

Prema svemu se vidi, da tu postoje neke prednosti malih i srednjih seljačkih gospodarstva s narodno-gospodarskoga stajališta. Aereboe zaključuje, da je »unapređivanje premoćnoga rentabiliteta seljačkih gospodarstva put, kojim mora udariti narodno gospodarstvo, da postigne gusto naseljeno selo i dalekosežnu neovisnost industrije o inozemstvu» (Aereboe, c. op. str. 234. i d.). Radi toga carinska, porezna, kreditna, prosvjetna i t. d. državna politika mora prije svega imati u vidu seljaštvo i seljačka gospodarstva, te je dužna seljaka štititi, — jer je to od koristi po cjelokupno narodno gospodarstvo.

D. Socijalno pitanje u poljodjelstvu

1. Važnost socijalne politike

U socijalno-političkom razmatranju našega problema bitni su oni momenti, koji su odlučni za održavanje i unapređivanje pravednih društvenih odnosa u poljodjelstvu. Ti momenti mogu katkada

doći u sukob s dosadašnjih načinima gledanja na taj problem (tehničko-, privatno- i narodno-gospodarskim), jer se njihove pokretne sile nalaze na sasvim drugim područjima. Socijalno naime stajalište vidi nepravdu, kad netko, tko zemlju sam i ne obrađuje, ima na raspolaganje velik komad zemlje, dok drugi nema ništa. Zato traži, da se zemlja razdijeli među one, koji će je zaista sami obrađivati. Stoga je često razdioba (parcelacija) veleposjeda od potrebe te se ne da zaustaviti narodno-gospodarskim razlozima.

Prema Walteru Weddigenu[34] »... socijalna politika je politika, upravljena na to, da se jedna društvena grupa učlani u društvenu cjelinu«, dok je u današnjem užem smislu skup mjera, »koje idu za tim, da se ostvari svrha zajednice, da se zadovolje klasne suprotnosti promjenom društvenih i posebno gospodarskih prilika, koje su im uzrokom« (str. 4.). Konačni cilj socijalne politike nije pojedina društvena klasa, nego narodna zajednica i njezini interesi. S te strane treba promatrati socijalne probleme, koji su u vezi s problemom veličina poljodjelskih gospodarstva. Nisu glavni interesi jedne socijalne grupe radi nje same, nego unapređenje te grupe u interesu zajednice. Promicanje pojedinih, grupnih, staleških ili klasnih interesa je partikularističko i individualističko. Praktična mu je posljedica grupna, staleška ili klasna politika. Ona ima svoj po-

[34] Weddigen, Walter: Sozialpolitik, Jena 1933., str. 3.

ložaj u društvenom životu, ali nije socijalna politika u pravom značenju te riječi, te ne predstavlja uvijek općenite, zajedničke narodne interese.

Na malom i srednjem seljačkom gospodarstvu zaposleno je oko dva ili tri puta više ljudi nego na velikom. Tu je većem broju osoba dana mogućnost, da imaju vlastitu samostalnu egzistenciju kao seljaci. Na velikim poljodjelskim gospodarstvima zaposleni su poljodjelski radnici, koji nemaju samostalne egzistencije i nisu svoji gospodari. Isto je i na velikim kolektiviziranim gospodarstvima, gdje su seljaci silom prilika izgubili značajke samostalnih gospodara i postali poljodjelski radnici. I jedni i drugi su proletari, bez imetka i mogućnosti, da sami odlučuju o svojoj sudbini.

Poljodjelski se radnici uposluju doduše i na malim i srednjim seljačkim gospodarstvima, ali u tim obiteljskim gospodarstvima su odnosi prema radniku ipak drukčiji, nego kod anonimnoga velikog gospodara, koji, da tako kažemo, i ne poznaju ljude, koji za nj rade, ili uopće ne živi na svojem zemljištu (absentizam). Seljak obično postupa s radnikom drukčije nego veleposjednik, jede s njim za istim stolom, spava u istoj sobi i t. d. To nužno zbližuje »radnika« s »poslodavcem« i dovodi do sasvim drugoga međusobnog odnosa. Time se ne će zanijekati, da problem radnika postoji i u područjima malih i srednjih seljačkih gospodarstva. On je tu samo blaži i umjereniji nego kod velikih, gdje je često od velikoga značenja.

Jedan primjer: Prema navodima Imre Takacsa[35] bilo je g. 1910. u Madžarskoj 37.6% poljodjelskih radnika od cjelokupnog broja ljudi zaposlenih u poljodjelstvu. U današnjoj Madžarskoj, bez odcijepljenih dijelova, iznosi taj broj 45.98%, te je za 8.4% veći nego 1910. — Poljodjelskih radnika ima ukupno 874·139, od toga 715·438 muških i 258.791 ženskih; kad se tome pribroji 1,157.395 članova obitelji, iznosi ukupan broj ljudi, koji danas zavise od poljodjelskog rada, a nisu samostalni gospodari, 2,131.534 ili 27.1% svega stanovništva. Dakako da je u tim prilikama problem nezaposlenosti, napose izvan sezone, vrlo aktualan. Jedini izlaz nalazi Takacs u diobi velikih posjeda i stvaranju sposobnih malih i srednjih seljačkih gospodarstva, koja će većem broju ljudi omogućiti samostalnu i slobodnu egzistenciju. Zato se moraju na neki način pribaviti kapitali, koji će opskrbiti ta gospodarstva potrebnim inventarom, da budu sposobna za život i otporna prema gospodarskim poremećajima.

2. Mogućnost rješenja

Jedno od najvažnijih pitanja u poljodjelstvu je svakako pitanje onih poljodjelskih radnika, koji nemaju svoje zemlje i ugroženi su od sezonske nezaposlenosti i stoga vrlo bijedno žive. Za rješenje toga problema ukazuju se dva puta:

[35] Takacs, Imre: Zur landwirtschaftlichen Arbeiterfrage in Ungarn u »Ungarische Jahrbücher«, Berlin und Leipzig 1936.

a) Kolektivizacija poljodjelstva (kolektivizam).

b) Stvaranje jakih za život sposobnih seljačkih gospodarstva; određivanje maksimuma, do kojeg može netko posjedovati zemlju; deproletarizacija i prema potrebi — industrijalizacija.

Ad. a) Kolektivizam je oznaka za onaj gospodarski sustav, koji je uređen na činjenici zajedničkoga (kolektivnog) vlasništva i zajedničkoga (kolektivnog) gospodarenja[36]. Riječ »kolektivizacija« označuje sama po sebi sam akt uređenja takova gospodarstva, odnosno praktičnu provedbu kolektivističkog sustava u život, t. j. socijalizaciju ili podržavljenje privatnog vlasništva i izgradnju velikih zajedničkih poduzeća. Kolektivizacija poljodjelstva znači dosljedno tome izvlaštenje privatnog vlasništva zemljišta i stvaranje velikih zajedničkih (državnih, općinskih i sl.) gospodarstva na bazi zajedničkog obrađivanja zemlje. Prema tome je kolektivizacija širi pojam od socijalizacije, jer, iako svaka socijalizacija znači praktično i kolektivizaciju, ipak taj pojam nije time iscrpljen, već obuhvaća i ideju zajedničkoga gospodarenja. Kolektivistički sustav traže komunisti i oni socijalisti, koji imaju kao cilj gospodarenje na zajedničkoj bazi. Prema tome, kad ovdje

[36] U I. Internacionali je riječ »kolektiv« označavala socijaliste anarhističkih i bakunjinističkih tendencija, dok je izraz »komunist« označavao socijaliste Marxove škole. Od g. 1876./77. u Francuskoj i Belgiji se sljedbenici Marxa nazivaju kolektivisti, a anarhisti »komunisti«. Danas su ti pojmovi točno diferencirani i to od izlaska Guèsde-ova časopisa »Egalité«, koji za komuniste upotrebljava i riječ »komunist« i riječ »kolektivist«.

govorimo o kolektivizaciji poljodjelstva, imamo pred očima sve one sustave, pokrete i činjenice, koji su u vezi s idejom zajedničkog vlasništva zemlje i zajedničkoga gospodarenja.[37]

Kolektivizaciji je cilj, da uništi privatno vlasništvo zemlje i samostalna seljačka gospodarstva. Kolektivizam stoji — praktično — na stajalištu: K a d n e m o g u s v i p o s j e d o v a t i z e m l j u, n e k a j e n e p o s j e d u j e n i t k o ! To je težnja za proletarizacijom ili za niveliranjem na najnižem mogućem stupnju, gdje nitko ništa nema, gdje su svi p r o l e t a r i (i bolje reći: prosjaci). Sve je izjednačeno i postoji (teoretski) jednakost u neimaštini, ali se (praktično) opet uzdižu oni, koji upravljaju, vode i zapovijedaju. Oni teoretski nemaju zemlje ni imetka, ali su njihove plaće veće i njihovi privilegiji iscrpniji. Tako je stvorena nova »klasa« onih, koji vladaju, samo su se lica promijenila. U kolektivizmu je samo još manji broj onih privilegiranih, koji nešto imaju. Među te spada klika vodećih birokrata, dok ostali, koji obrađuju zemlju i rade u znoju svoga lica, nemaju ništa, jer je zemlja vlasništvo anonimnog kolektiva ili svemoćne države. »Seljaci« je dobivaju samo na uporabu.

[37] Jules Guèsde (u »Collect. et Revolution, Paris 1879.) definira kolektivizam ovako: »To je socijalizacija, ili u današnjoj evropskoj državi nacionalizacija mobilnog i imobilnog kapitala, od zemlje do stroja, stavljenih odsada na raspolaganje direktno grupama proizvođača.« Ili na drugom mjestu u »Conférence sur le Collect. (Paris 1894): »Kolektivizam se ne razlikuje od znanstvenog socijalizma Karla Marxa.«

Ad. b) Nasuprot kolektivističkoj težnji stavlja se sasvim druga težnja, t. j. nastojanje, da se stvori š t o v i š e s a m o s t a l n i h e g z i s t e n c i j a, da što više ljudi posjeduje, ima, i da se osjete vlasnicima. Tamo tendencija što jače proletarizacije, a ovdje što jače deproletarizacije.

Zašto d e p r o l e t a r i z a c i j a? U prvom redu navode se zato gospodarski razlozi, jer će svatko na svojoj zemlji bolje gospodariti. To je razumljivo, jer svaki čovjek radi za sebe bolje nego li za drugoga, ili za širu zajednicu, u kojoj sudjeluje. Dakle, narodno-gospodarski i privatno-gospodarski gledano, takav je rad vredniji i korisniji. Drugi su razlozi još važniji. Vlasništvo zemlje mijenja sasvim čovjekovu duševnost. On drukčije osjeća nego proletar, koji ništa nema. S e l j a k j e v l a s n i k j e d n o g d i j e l a »d o m o v i n e«, on za tu domovinu mnogo više osjeća nego li »proletar«. Pripadnost grudi zemlje veže ga uz ostale članove naroda; on osjeća solidarnost, koja je toliko razvijena u seljačkom shvaćanju.

I konačno, ako se stvar promisli bez obzira na sve demagoške krilatice, mnogo je s o c i j a l n i j e nastojati, da što više ljudi nešto i m a, nego da što više ljudi ništa n e m a.

Radi toga socijalni razlozi govore i protiv veleposjeda i protiv kolektivizacije. Ideal bi bio, da svi imaju jednaki dio zemlje. To u praksi nije moguće provesti, ali ne znači, da se ne smije raditi u pravcu idealnoga stanja. Naprotiv sve mora ići za tim, i zato pristaše deproletarizacije zastupaju misao, da se mora nastojati oko što p r a v e d n i j e p o d j e l e z e m l j e. Treba pomagati mala i sred-

nja seljačka gospodarstva i omogućiti što većoj množini ljudi, da stvori samostalne egzistencije, nezavisna seljačka gospodarstva.

Socijalno je nazadno i nezdravo, kad mali broj ljudi prikupi u nekoj zemlji velik dio obradive površine, ili kad se ta predaje u ruke upravitelja kolektivnih i državnih gospodarstva. Po samoj naravi stvari zemlja pripada onome, koji je obrađuje, dakle seljaku. On je s njom usko vezan, ona je njegovo prirodno vlasništvo. Tu povezanost sa zemljom ne osjećaju nomadski narodi i njima zato može biti bliz duh kolektivizacije. Narodu, koji stalno živi na nekoj površini zemlje, kolektivizacija je sasvim tuđa.

Pristaše kolektivizacije prigovaraju ideji deproletarizacije, da sve reforme nisu dostatne, da se riješi radničko pitanje na selu. To je u nekom smislu istina, jer ma koliko bilo samostalnih gospodarstva, još uvijek će biti na njima zaposleni sluge i radnici, koji ne pripadaju seljakovoj obitelji. Ali je uvijek bolje, da na selu postoji 70% samostalnih seljaka i 30% poljodjelskih radnika, nego da su svi, koji žive od poljodjelskog rada, radnici, proletari, ljudi bez samostalne egzistencije. Napredno zakonodavstvo može suprotnosti između seljaka i poljodjelskih radnika znatno ublažiti ili čak ukinuti, a i drugim se putevima dadu postići pozitivni socijalni odnosi na selu.

Važan je i problem parcelarnih gospodarstva, koja ne mogu prehraniti svoje gospodare. Stvaranje tih gospodarstva dolazi zbog »prenapučenosti« nekoga kraja, a u takovu je položaju

kolektivizacija i stvaranje velikih gospodarstva upravo protivna mjera, jer povećava broj nezaposlenih. Ako se kod seljačkih malih gospodarstva i uz najintenzivnije gospodarenje nije moglo prehraniti čitavo pučanstvo, još će se manje moći prehraniti kod gospodarenja na veliko, gdje se zaposluje manji broj ljudi. Potrebne su zato druge mjere, kako bi se održalo seljaštvo, a da se s druge strane omogući u poljodjelstvu suvišnim ljudima zaposlenje u pojačanoj industrijskoj djelatnosti.

Socijalno promatranje našega problema govori nesumnjivo u prilog malih i srednjih seljačkih gospodarstva, a protiv velikih: velepосjeda i kolektiva.

E. NACIONALNO PITANJE I POPULACIJA

1. Populacija i Malthusovo učenje

U vezi s problemom najzgodnije veličine poljodjelskih gospodarstva pojavljuje se i problem populacije, koji je od neobično velike važnosti; mnogo puta je u povijesti ovisilo o njemu gospodarsko blagostanje i opstanak naroda i čitavih kultura. Stare države i narodi: Babilon, Egipat, Kina, Indija, Grčka i Rim pokazuju, od kolike je važnosti za njih bio problem populacije, odnosno depopulacije. Radi depopulacije opadale su i nestajale stare kulture, da se zamijene novima, mlađima, a na mjesto pokvarenih, degeneriranih naroda stupe novi, biološki svježi. Najbolji je primjer za to stara Italija, gdje je g. 22. prije Kr. bilo oko 22 milijuna stanovnika, u drugom stoljeću pr. Kr. 10 milijuna, a u četvrtom stoljeću posl. Kr. samo oko 5 milijuna. Dakle očito i katastrofalno opadanje. Narod bi i dalje bio izumirao, da nisu došle nove, zdrave snage, pa se pučanstvo počelo ponovno množiti.

U populacionom odnosu mogu se razlikovati tri stanja:

a) Depopulacija (manjak pučanstva). Iz različnih uzroka, napose radi pada morala, opada i broj pučanstva. Posljedica je, da su seljačka gospodarstva sve veća, pa se ne osjeća problem fizičkog nedostatka zemlje, iako zemlje može biti »premalo« zbog drugih razloga tehničko-organizacione naravi (veleposjed, latifundiji).

b) Stagnacija. — Pučanstvo niti raste, niti opada, nalazi se dakle više manje u statičnom stanju. To obično nije trajno stanje, nego čini prijelaz ili depopulaciji ili hiperpopulaciji.

c) Hiperpopulacija (stalan porast pučanstva). — Rađa se više ljudi nego što umire, pučanstvo raste. Posjedi (gospodarstva) teže nejnižoj mogućoj jedinici i prelaze čak u parcelarna gospodarstva, ako se ne upotrijebe kompenzaciona sredstva.

Stari vijek nije populaciji pridavao dovoljno pažnje, ili ju je krivo shvaćao. Istom je kršćanstvo djelovalo u smislu većeg zanimanja za populacione probleme. U Evropi se kroz najdulji period povijesti osjećao manjak pučanstva, pogotovo iza tridesetgodišnjeg rata, koji je uništio nebrojeno mnogo ljudskih života. Bilo je sasvim razumljivo, da se općenito smatrao velik porast pučanstva kao blagodat za narod i državu. Istom u 18. vijeku mijenja se to mišljenje, jer se ljudi neprestano množe, pa se počinje sumnjati u mogućnost, da će zemlja moći prehraniti tako velik broj ljudi. Te sumnje obradio je Malthus i tako zaodjeo u znanstveni oblik pesimistička shvaćanja o populacionom problemu.

Poznato je njegovo naučavanje, da pučanstvo pokazuje tendenciju množenja iznad prehrambenih mogućnosti, t. j. da se ljudi množe u geometrijskoj (1, 2, 4, 8, 16), a prehrambena sredstva u aritme-

tičkoj (1, 2, 3, 4) progresiji. Porast pučanstva ovisan je o prehrambenim sredstvima i pučanstvo se množi tamo, gdje ima potrebna sredstva za život, a gdje ih nema, tu opada ili ostaje na istoj visini. Malthus zaključuje iz toga, da treba ići za što kasnijim sklapanjem brakova. Osim toga traži, da se zabrani sklapanje brakova siromašnima, koji ne mogu prehraniti obitelj, da se odstrane sve zapreke obrađivanju zemlje i sl. Već sama priroda poduzima, po njegovu mišljenju, represivne mjere, kao što su bijeda, glad, ratovi i t. d., koje automatski sprečavaju, da se pučanstvo suviše ne razmnoži.

Prema navodima Othmara Spanna[38] zastupali su prije Malthusa slično mišljenje Platon, Aristotel, Montesquieu, Quesnay, Mirabeau, Steuart, Orthes, Arthur Young, Townsend i dr. Među protivnike Malthusove nauke ubrajaju se socijalisti, zatim List, Carey, Dühring, Spencer, a u najnovije doba Franz Oppenheimer, Wolf, Mombert, Brentano i dr. Napose su bile napadane od Malthusovih protivnika obje progresije: one međutim nisu od bitne važnosti za Malthusovo učenje.

Othmar Spann, Adolf Weber i dr. tvrde, da Malthus ima u bîti pravo, i ako je svoj »zakon« postavio suviše mehanički. Tendencija u odnosu porasta pučanstva i prehrambenih sredstava zaista postoji, kako ju je on označio, ali ona nema vrijednost »zakona«, nego se dade paralizirati ljudskim djelovanjem. I Malhhus je sam dopuštao

[38] Spann, Dr. Othmar: Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre 23. izd., Leipzig 1933., Str. 66.

mogućnost kompenzacije, ali ju je znatno podcjenjivao. I on je već uzimao u obzir porast pučanstva kao faktor povećanja proizvodnosti i prehrambenih mogućnosti, no nije mogao predvidjeti silan napredak tehnike i proizvodnih sredstava, koji je uzrokom, da Malthusov »zakon« — ili bolje »tendencija« — nije mogao doći do izražaja. Usprkos velikog porasta pučanstva nije nestalo živežnih sredstava, jer su stvorene nove mogućnosti proizvodnje. Počelo se obrađivanjem dosad neiskorišćenih područja, a razvijenije prometne prilike, omogućile su dobavu živeža iz najudaljenijih krajeva. Uz to je došlo do međunarodne podjele rada. Djelatnost protivnih tendencija bila je prema tome jača, tako da je često proizvedeno i »suviše« živežnih namirnica (žita, kave i t. d..

Radi toga je broj Malthusovih protivnika sve više rastao. Oni su isticali, da su tendencije kompenzacije uvijek jače, pa Malthusov »zakon« u životu ne može vrijediti, jer množina živežnih sredstava ne postoji kao čvrsta, već kao elastična veličina. Što je više ljudi, to oni više proizvode. Tako je po Oppenheimeru, Careyu, Henry George-u i E. Dühringu porast pučanstva uzrok porasta, a ne nazadovanja u blagostanju. »Zakon« o postepenom padanju prinosa tla, o koji se veže Malthusov »zakon«, kompenziran je tehničkim napretkom a samo gusto stanovništvo ide u prilog razvoju prometa i industrije i tako povećaje opće blagostanje.

Osim tendencija vanjske prirode, koje su utjecale, da ne dođe do izražaja Malthusov »zakon«, bili

su od velike važnosti i unutrašnji razlozi, kao što su promjena psihičkih dispozicija za rađanje. U mnogim je državama vitalni indeks počeo padati i tako je umjesto problema prevelike populacije, koji je postavio Malthus, stvoren problem depopulacije. Neomaltuzijanizam, izgrađen na temelju Malthusovih ideja, zauzeo je sve više maha, tako da za neke države (na pr. Francusku) postaje problem populacije nacionalnim problemom u punom značenju te riječi, jer od njega zavisi budućnost države i naroda.

Danas živi na zemlji oko 1,75 milijarda ljudi (12 na km²). Penck[39] je pokušao u novije vrijeme procijeniti, koliko ljudi može živjeti na zemlji, ako se zemlja najintenzivnije iskorišćuje. I dolazi do zaključka, da 8 milijarda ljudi (50—60 na 1 km²), dakle četiri puta više nego danas, može bez daljnjega živjeti na zemlji. Tendencije, o kojima govori Malthus, pripadaju prema tome dalekoj budućnosti.

2. Parcelarna gospodarstva i hiperprodukcija

Aereboe je mišljenja, da Malthus nema pravo i da se kod parcelarnih gospodarstva i nedostatne ishrane ne radi u prvom redu o populacionom, nego isključivo o tehničkom problemu. Nastupom hiperpopulacije nastaje naime pitanje, kako da ista površina prehrani veći broj ljudi. U tom je glavna poluga svih otkrića i pronalazaka u povijesti. Nedostatak živežnih sredstava sili ljude,

[39] Isp. Lütgens, Rudolf: Allgemeine Wirtschaftsgeographie, Breslau 1928., str. 172.

da pronalaze nove načine proizvodnje, obrađuju dosad neobrađene krajeve i usavršuju tehnička pomagala poljodjelstva. »Prehrana ljudi nije u prvom redu pitanje zemlje, nego pitanje sredstava za iskorišćavanje zemlje, — njihova oblikovanja i primjene« (Aereboe, str. 256.). Glavno je dakle, da tehnički i organizacioni napredak ne zaostaje za porastom pučanstva. Prenapučenost je posljedica različnih smetnja u narodno-gospodarskom razvoju. Ona je privremena, a ne stalna pojava. Najveći izvor smetnja u poljodjelstvu je teškoća, kako da se preuzmu novi proizvodni oblici, — dakle ne prespori napredak, nego nemogućnost, da se pravovremeno preuzmu i upotrijebe novi pronalasci. To je uzrok i populacionim smetnjama. Konačno se sve svodi na pitanje odgoja i naobrazbe, da ljudi nauče, kako i kada će upotrijebiti nova proizvodna sredstva.

Prema tome vrlo važnom problemu parcelarnih gospodarstva nije, kako se općenito misli, kriva hiperprodukcija, nego nesposobnost ljudi, da paraliziraju njezin utjecaj. Hiperpopulacija može biti povod za stvaranje parcelarnih gospodarstva, ali to ne znači, da ona mora trajno tako djelovati. Ljudske ustanove mogu odstraniti njezine zle pojave, a povoljne reforme mogu potpuno izravnati zle strane hiperpopulacije. Aereboe čak misli, da je manjak zemlje u prvom redu manjak narodne naobrazbe i manjak pravovremeno provedene agrarne reforme, ili drugim riječima, srž problema nalazi se u činjenici, da se pravne, tehničke, organizacione i sl. institucije nisu uspjele prilagoditi životu, kako je to tražio imperativ vremena. Nije mjesto, da se ovdje razlaže, koja sred-

stva dolaze za to u obzir. Spomenut ćemo samo, da su stvaranje vlastite industrije, uspjela racionalizacija poljodjelske proizvodnje, podjela velikih posjeda i sl. sredstva vrlo pogodna, da paraliziraju zle strane hiperpopulacije.

Raširena je misao, da velika populacija uzrokuje porast nezaposlenosti i da stvara »industrijsku rezervnu vojsku« (Marx), koja obara radničke nadnice. Najnovija istraživanja dovode do upravo protivnih rezultata. Tako Ernst Günther na osnovi svojih proučavanja, a s njime i Adolf Weber dokazuju,[40] da je nezaposlenost zapravo posljedica depopulacije. Uzroci nezaposlenosti mogu biti različiti, pa se prema tome o Güntherovu shvaćanju dade raspravljati. Ali sasvim je sigurno, da, kad bi i bilo istina, da hiperpopulacija uzrokuje nezaposlenost (što nije nigdje dokazano!), još uvijek ne bi težište ležalo na njoj, nego na pitanju prilagođenja tehničkih sredstava povećanom broju stanovništva. Hiperpopulacija je uvijek samo relativna, jer, ako se na njemačkom teritoriju osjećala na pr. prenapučenost g. 1900. (56 mil.), morala bi se osjećati daleko jače g. 1910. (65 mil. stanovnika), a toga nije bilo. Ili da populacija uzrokuje nezaposlenost, ne bi danas broj nezaposlenih na pr. u Njemačkoj bio znatno manji danas, nego pred pet godina, jer je broj stanovnika porastao. I u U. S. A. porast broja nezaposlenih nije odgovarao broju stanovništva, niti je uporedo s njime rastao. Pojam relativne prenapučenosti nalazimo već kod Friedricha

[40] Weber, Adolf: Einleitung in das Studium der Volkswirtschaftslehre, München und Leipzig 1933, str. 101. i dalje.

Lista, i on je bez sumnje ispravan. Sam po sebi (riječju: relativan) dokazuje, da se bît problema ne može nalaziti u prenapučenosti kao takovoj, jer ona na različitim stupnjevima razvoja može predstavljati sasvim drukčije veličine.

3. Nacionalno značenje populacije

Dvije su važne strane populacionog problema:

a) gospodarska, t. j. pitanje, na koji način utječe veća ili manja populacija na narodno-gospodarski život.

b) nacionalna, t. j. pitanje, od koje je važnosti populacija za budućnost i opstanak naroda.

O gospodarskoj strani već smo govorili, a važno je razmotriti i drugu, to jest nacionalnu stranu problema, t. j. odnos između populacije i narodnog razvoja. Poznato je, da opstanak nekoga naroda ne može zajamčiti ni njegova kultura, ni njegovo možda gorostasno naoružanje. Tu mu sve ne pomaže i ne zadovoljava, on ide svojoj propasti, ako ne zadovoljava vitalni indeks, t. j. omjer između broja rođenih (natalitet) i broja umrlih (mortalitet). Ako je vitalni indeks dovoljno velik, ne mora se narod bojati za svoj opstanak i nikakove nepogode ne mogu spriječiti njegov napredak. Mnogi narodi nisu propali radi nekog vanjskog uzroka, nego upravo zbog toga, što im je nestalo unutrašnje snage, što je u njima pao moral, ljubav za obitelj i sl., pa je većina brakova ostala bez djece. Vitalni je indeks znatno pao i takav je narod nužno hrlio u svoju propast. Radi toga je u interesu svakog naroda, da je vitalni indeks što viši, da se sklapa što više brakova sa što više djece, i da umire što manje ljudi.

Težnja je svakog naroda, — uostalom sasvim razumljiva, — da bude snažan duhovno i materijalno. S nacionalnog je stajališta poželjno, da je vitalni indeks visok i da se ljudi što više množe. Izvan svake je rasprave, da se na istoj površini zemlje može prehraniti veći broj ljudi, ako je obrađena u malim i srednjim seljačkim gospodarstvima. David, Aereboe, Laur i dr. slažu se u tome, pa iz toga izvode zaključak o važnosti malih i srednjih gospodarstva po narodni život. A njemačka statistika za g. 1936. dokazuje,[41] da one obitelji, koje imaju makar mali dio zemlje, imaju veći broj djece, nego obitelji bez svakoga posjeda. Zatim, da je broj djece kod radničkih obitelji, koje imaju nešto zemlje, veći, nego kod onih bez zemlje; što više, da obitelji industrijskih radnika imaju veći broj djece i od poljodjelskih radnika bez zemlje. To sve zajedno ukazuje na važnost posjeda zemlje na populaciju i budućnost naroda.

Još je jedan razlog, koji s nacionalnog stajališta govori u prilog malih i srednjih, dakle seljačkih gospodarstva i za održanje seljaštva. Danas se naime mnogo ističe, da je seljaštvo temelj narodnog bića, biološki rezervoar narodne snage i t. d. Sistemom velikih posjeda i kolektivizacijom uništava se seljaštvo i umjesto seljačkih gospodarstva stvara poljodjelske radnike, proletare. To se s nacionalnog stajališta zabacuje, jer znači propast naroda i njegova blagostanja.

Različito se shvaćaju uzroci neomaltuzijanizma, koji dovodi do propasti naroda, u kojem se uvriježio, ali ipak prevladava mišljenje, da porast civilizacije donosi neko materijalističko, mogli bismo čak reći i hedonističko shvaćanje života. Težnja za užitkom i izživljavanjem savladava često nagon za obiteljskim životom i djecom. Bezuvjetno su od važnosti i opće gospodarske prilike, ali je u mnogo slučajeva statistički ustanovljeno, da najbogatiji ljudi, dakle najciviliziraniji (što ne znači i najkulturniji!), imaju najmanje djece, valjda zato, jer je kod njih hedonističko shvaćanje u najvećoj cijeni. Siromašniji ljudi imaju usprkos teških uvjeta života još uvijek najviše djece. Bit će zato glavni uzrok u opadanju moralnih i psihičkih dispozicija, t. j. u nedostatku volje, da netko ima djece i da ih uzgaja. Neomaltuzijanistički narodi idu svojoj sigurnoj propasti. Da se ta spriječi, pokušava se voditi takova (kvantitetna) populaciona politika, koja uklanja zapreke sklapanju brakova i rađanju djece.

Prema O. V. Zwiedineck-Südenhorstu[42] mogu se upotrijebiti dva načina borbe protiv depopulacije, i to:

a) Etički uzgoj u svim dijelovima naroda, dakle promjena u duševnom raspoloženju prema djetetu. Taj put ne će ipak nikada imati puni uspjeh, jer ne može do kraja svladati kod ljudi ukorijenjeni egoizam. Zato on može djelovati kod pojedinaca, koji će na osnovi religioznih ili nacionalnih motiva svladati svoj egoizam.

b) Materijalno pogodovanje, t. j. pružanje nužnih materijalnih prednosti, koje će poticati ljude na to, da imaju više djece.

[41] Jahrbuch für Sozialpolitik, Leipzig 1937, str. 98.

[42] Zwiedineck-Südenhorst v. O.: Ziele und Wege einer aufbauenden Bevölkerungspolitik, u »Volk und Reich«, Berlin 1929, Str. 293.

U svrhu punog uspjeha valja upotrebljavati o b a s r e d s t v a i u njihovoj ispravnoj kombinaciji naći pravi put za rješavanje ovog odlučnog pitanja po narodni opstanak.

Populaciono, a s njime u vezi i nacionalno razmatranje problema o najnužnijoj (optimalnoj) veličini poljodjelskoga gospodarstva dovodi do općenitog zaključka, da t r e b a o d r ž a t i m a l a i s r e d n j a g o s p o d a r s t v a, jer je jedino taj put u interesu narodne cjelokupnosti. Ako narod hoće ostati zdrav i jak, mora svim mogućim sredstvima pomagati seljačka gospodarstva, provoditi agrarnu reformu, gdje nije provedena, i nastojati, da agrarna politika bude uvijek u skladu sa suvremenim potrebama poljodjelstva. Pomoć seljačkim gospodarstvima znači pomoć seljaštvu, dakle biološki najjačem čimbeniku u narodu. To ujedno znači pobijanje neomaltuzijanizma, mogućnost prehranjivanja što većeg broja ljudi na istoj površini i ujedno — j a č a n j e n a r o d a k a o c j e l i n e.

F. SELJAŠTVO I NJEGOVO ODRŽANJE

1. C j e l o v i t o s t i j e d n o s t r a n o s t u r a z m a t r a n j u

Hoćemo li dobiti odgovor na pitanje, kakovu agrarnu politiku treba voditi u pogledu veličina poljodjelskih gospodarstva, t. j. treba li ići na ruku razvoju velikoga, srednjeg ili maloga gospodarstva, moramo uzeti u obzir različite momente: tehničke, privatno-gospodarske, narodno-gospodarske, socijalne, populacione i nacionalne, i to u konkretnim prilikama nekoga naroda i u određenom periodu vremena. Jedino tim c j e l o v i t i m g l e d a n j e m n a n a š p r o b l e m možemo dati odgovor na gornje pitanje. Generalne norme, prije nego što se istraže sve pojedinosti, mogu se postavljati u nekim općenitim pitanjima, ali ako se ne uzmu u obzir svi gore spomenuti momenti, naš odgovor bit će jednostran i — vrlo vjerojatno — štetan.

Premda smo kod razmatranja o veličinama poljodjelskih gospodarstva s različitih stajališta došli uvijek do zaključka, da je malo i srednje poljodjelsko gospodarstvo, izuzevši parcelarno, djelom u mogućnosti, da se natječe s velikim, a dijelom mu je nadmoćno i što više radi nacionalnih interesa — p o t r e b n o, ipak ne želimo postaviti zaključak, da svagdje, na svakom mjestu i u svako

vrijeme valja ići na ruku seljačkom gospodarstvu. Smatramo ipak, da je za hrvatski narod, koji se nalazi u stanju nacionalne obrane, prijeko potrebno, da radi na održanju seljačkih gospodarstva, kao bezuvjetno potrebnih radi očuvanja narodne snage i mogućnosti, da se u borbi izdrži. Dopuštamo, da se kod drugih naroda može doći do drugih rezultata, — ali općenito — može se reći, da seljačko gospodarstvo ima takove prednosti i takav značaj, da je kod evropskih naroda poželjno njegovo održanje.

Na području raspravljanja o našem problemu ima mnogo neznanstvenih teza, koje se nedokumentirano i iz demagoških i političkih razloga ubacuju u narod. Ide se za primjerom marksističkih ideologa, koji su u prošlom vijeku prorokovali skoru propast seljačkih gospodarstva i koncentraciju zemlje u rukama veleposjednika, jer su veleposjedi »rentabilniji« (?). Primjer takova jednostranog i neznanstvenog rada daje knjižica Mije Mirkovića, profesora nacionalne ekonomije na pravnom fakultetu u Subotici, izdane u Zagrebu 1937., pod naslovom »Održanje seljačkog posjeda« (u seriji »znanstveni radovi«!). Mirković sam kaže, da promatra čitav problem »isključivo s ekonomskog gledišta« (str. 7.), što je samo po sebi jednostrano. On napose naglašuje pitanje rentabilnosti i čistoga prinosa (str. 7.), čime se još više ograničuje i približava privatno-gospodarskom gledanju, koje njemu kao profesoru nacionalne ekonomije ne bi smjelo biti odlučno. Na osnovi tih jednostranih pretpostavka, postavlja već na prvim stranama svoje knjige zaključke, za koje

traži općenitu vrijednost, jer ne postavlja nikakove rezerve. Jedan je od tih neobrazloženih »zaključaka«, da se mala seljačka gospodarstva »nisu nikad mogla da približe optimalnoj (najboljoj) veličini posjeda prema vrsti kulture«. Pisac ne kaže, o kakovu se optimumu tu radi, ali kad govori o rentabilitetu, moramo pretpostaviti, da misli privatno-gospodarski optimum, za koji smo uostalom dokazali, da nije od prvotnog značenja. Tu svoju tvrdnju on ne pokušava dokazati, dok smo, mi na osnovi mnogih razmatranja pokazali, da seljačko gospodarstvo može postići i privatno-gospodarski optimum, jer se on »može postići u svim veličinama gospodarstva« (Niehaus).

Pitanja brutto-prinosa i dobava za tržište, koja su i s »isključivo ekonomskog gledišta« od prvenstvene važnosti, — Mirković uopće ne dotiče, a kamo li, da bi se obazro na druge momente, socijalne, tehničke, nacionalne, ili populacione naravi, — bez kojih ne može biti jedinstvenog odgovora na naš problem. No to mu možemo oprostiti, kad se već sam ograničuje na »ekonomsku« stranu problema. Ali kad ne uzima u obzir brutto-prinos i dobave za tržište, kao s narodnogospodarskog stajališta najvažnije činjenice, odaje neoprostiv nedostatak svoje »znanstvene« rasprave.

2. Seljaštvo i gospodarski napredak

Već na prvim stranama svoje knjige postavlja Mirković »definiciju« seljačkoga pitanja, koja po njemu glasi ovako:

»Seljak i njegov posjed nesposobni su za prilagođivanje novom vremenu, ubrzanom tempu

industrijskog razvoja, novčanoj privredi, promjenama na tržištu, konkurentskim odnosima. Uslijed toga oni će neprestano kočiti ekonomski napredak, otežavat će zavođenje novoga oruđa i novoga načina rada. Svojim slabim proizvodnim sposobnostima oni će ugrožavati čak i snabdjevanje zemlje živežnim namirnicama, a svojim slabim sposobnostima za potrošnju uslijed svog malog novčanog prihoda, oni će biti stalna brana napredovanju industrije. Poradi toga ekonomski napredak zavisi od smanjenja broja seljaka i od njihovog pretvaranja u građane, u profesionaliste, u racionalne radnike« (str. 9.—10. spac. V. R.).

Tu pisac postavlja mnoštvo tvrdnja, koje ničim ne dokazuje. On priznaje doduše, da je to gledište usvojio i »znanstveni socijalizam« i da je ono dobilo »opći značaj« (str. 10.), ali to nama nije dostatno. — Osim toga on te »teorijske spoznaje« obrazlaže Leninovim citatom, da se »seljačko shvaćanje određuje preživjelom i nepovratnom prošlošću, a ne budućnošću, koja je u nastajanju. Seljačko shvaćanje je neispravno. Ono predstavlja ideologiju jučerašnjega dana, a ekonomski razvitak u stvari ne vodi povećanju, već smanjenju zemljoradničkog stanovništva« (spac. V. R.).

Ni Leninovi citati ni gledište »znanstvenoga socijalizma« ne mogu nas uvjeriti o ispravnosti po Mirkoviću postavljenih tvrdnja. Prije svega ustanovljujemo, da smo na osnovi istraživanja različitih autora (Laur, Keup, Marckmann i dr.) dokazali mogućnosti seljaka i njegova »posjeda« (Mirković još nije tako daleko, da bi lučio pojam »gospodarstva« i pojam »posjeda!«). Premda ne tvrdimo, da ta istraživanja imaju apsolutni značaj, ipak ona dokazuju više, nego Mirkovićevo nabacivanje frazama. On, koji je u prvom redu »istra živao« rentabilnosti i privatno-gospodarski optimum, nije dakako mogao ta istraživanja uzeti u obzir, jer očito govore protiv njegovih »teorijskih spoznaja«. No da se je samo malo više pozabavio različitim istraživanjima o bruto-prinosima unutar seljačkoga gospodarstva i njegovim dobavama za tržište, ne bi mu se moglo dogoditi, da govori o »slabim proizvodnim sposobnostima« seljačkoga gospodarstva i o njegovom »ugrožavanju snabdjevanja zemlje živežnim namirnicama«. Vidio bi naime, da su brutto-prinosi seljačkih gospodarstva (koji su u prvom redu odlučni za narodnu ishranu), obično veći nego oni kod velikih gospodarstva, kao i to, da dobave seljačkih gospodarstva za tržište u žitnoj proizvodnji malo ili ništa ne zaostaju za velikim, dok ih obično u stočarskoj proizvodnji i drugim granama znatno — premašuju!

Može biti nešto istine u tom, da su seljaci tu i tamo slabi kupci industrijskih proizvoda, no nesumnjivo je činjenica, da su poljodjelski radnici na veleposjedima i u kolektivima još mnogo slabiji kupci, a seljaci u poredbi s njima daleko sposobniji potrošači industrijskih proizvoda. Prema tome su prije poljodjelski radnici i proletari u kolektivima »stalna brana napredovanju industrije«. Ako se dakle postavljaju već takova »industrijska gledišta«, mnogo je bolje, da se održi i unapređuje seljačko gospodarstvo, ako se hoće, da industrijski proizvodi nalaze dovoljnu prođu.

Mirković postavlja i tvrdnju, da »razvojni pravac vodi ka smanjivanju broja seljaka i broja seljačkih posjeda« i da od toga »smanjivanja« zavisi ekonomski napredak. Možda u nekim zemljama doista i postoji slična tendencija, ali i u tom slučaju ostaje otvoreno pitanje, kako će dugo ona djelovati i u kojoj mjeri. Očito je, da ona ne može djelovati, dok ne nestane i posljednjega seljaka. A drugo je pitanje, da li je ta tendencija pozitivna, i ako nije, dade li se paralizirati sredstvima agrarne politike, — jer nema sumnje, da svaka ekonomska tendencija nije pozitivna, niti se može identificirati s interesom narodne zajednice (na pr. tendencija što veće racionalizacije može biti na štetu duševnih i fizičkih osebina radnika, a time od štete i po čitav narod). Naše je mišljenje, da su današnja »proročanstva« o sigurnom nestanku seljaštva baš tako ispravna, kao što su bila ispravna shvaćanja starih agrarnih marksista o »nužnoj« propasti seljaštva, koju su pobili marksisti-revizionisti. I sam Mirković priznaje, da se »razvojni pravac kapitalističkog razvoja može da zaustavi i zaokrene uslijed nekih posebnih okolnosti, koje proističu iz prirode seljačkoga života i rada, naime time, da se seljaci odupiru normalnim pravilima kapitalističke igre« (str. 13.). — Seljačko gospodarstvo nije isto što i kapitalističko, i zbog svoje posebne naravi ono je otporno i sposobno, da se održi, dakle ne predstavlja neke preživjele oblike. Naprotiv ono može uz dobru primjenu modernih znanstvenih rezultata prehranjivati više ljudi i dobavljati na tržište veće količine svojih proizvoda. Nije dakle razumna mjera težiti, da se seljačko gospodarstvo uništi, što je

vječni refren svih marksističkih ideologa, nego nastojati, da se ono podigne na takav stupanj, na kojemu će suvremenim načinom obrađivanja moći zadovoljiti svim zahtjevima, koji se na nj stavljaju. Dakako da je pri tome potrebna jača državna intervencija, kao i kompromis individualnoga načela sa socijalnim.

3. Mogućnosti rješenja

Premda Mirković smatra, da je po njemu postavljeno »pitanje« nepopularno u zemljama, koje »ostvaruju seljačke demokracije«, on ipak nekoliko puta ponavlja, da je seljak »nesposoban«, da »koči napredak« i t. d. On drži, da seljak nije napredan i da je nesposoban prilagoditi se društvenom napretku, »prosvijetliti« se i postati kulturan član ljudskoga društva. Nije potrebno pobijati ovo shvaćanje, koje je očito neispravno. Seljak je naime barem toliko predisponiran za kulturni napredak kao i svaki gradski ili poljodjelski radnik. Ako se pak radi u interesu »kulture«, onda je lakše raditi na tome, da se te predispozicije zadovolje, nego da se seljaštvo zbog »kulturnoga napretka« uništi. Možda bi bilo potrebno tu i tamo smanjiti broj seljaštva u odnosu prema ostalom narodu, ali ne iz »kulturnih«, nego iz narodno-gospodarskih razloga, t. j. u svrhu da se uspostavi ravnoteža između poljodjelskog i industrijskog dijela pučanstva, kako bi što manje bili ovisni o inozemnim tržištima i o cijenama poljodjelskih i industrijskih proizvoda izvan zemlje.

Mirković nalazi u svojoj knjizi 5 vrsta »rješavanja« našega problema, i to:

a) Dosljedno uništavanje seljaštva u interesu kapitalizma, čišćenje zemlje od seljaka, negiranje vrijednosti sela i seljaštva (Engleska);

b) Čuvanje srednjih i većih seljačkih posjeda od diobe i prodaje, da bi se održao rod, seljačke tradicije i seljačka manjina u zemlji. Čuvanje seljačkih posjeda od konkurencije svjetskog tržišta (germanske, skandinavske zemlje, djelomično Česi, Slovenci, istarski Hrvati). — »Stav prema seljaštvu u cjelini pozitivan«!

c) Seljački posjed se održava sam po sebi, jer se stanovništvo ne množi (Francuska). Stav prema seljaštvu skeptičan.

d) Uništavanje seljaštva i njegovo pretvaranje u agrarno-kolektivne i industrijske radnike (Rusija). »Stav prema seljaštvu i seljačkom posjedu dosljedno negativan«! — »Vjeruje se, da sav napredak, prema tome i ostvarenje socijalizma, vodi preko uništavanja individualnog seljačkog posjeda«.

e) »Hvaljenje seljaštva, uzdizanje vrijednosti seljačkoga posjeda, stvaranje seljačkih ideologija, ali potpuno odsustvo svakog pozitivnog seljačkog programa. To je stanje u svim zemljama, u kojima su seljaci u ogromnoj nadmoćnosti (dakle i u Hrvatskoj!, op. V. R.). Ideolozi, stranke i vlade otimaju se za sklonost seljaka, ali ne znadu, na koji način da poprave ekonomsko stanje seljačkog posjeda. Što se više pjeva pjesma seljacima, seljacima postaje sve gore.« (?) (str. 19.).

Od tih pet vrsti »rješavanja« englesko i rusko je — po Mirkoviću — prema seljaštvu dosljedno negativno; ono negira vrijednost sela i seljaštva i traži njegovo uništenje. Kapitalistički i komunistički materijalizam nalaze se ovdje na istoj liniji. Da seljaštvo ne može primiti ni kapitalističko, a ni komunističko »rješenje« iz takova negativnog stava, više je nego jasno.

Francusko »rješenje«, gdje postoji stagnacija u populaciji, nije nikakovo rješenje, već automatsko reguliranje problema, koji vrijedi za zemlje sa sličnim stanjem populacije.

Rješenje, koje se sastoji u čuvanju srednjih i većih seljačkih posjeda (germansko - nordijsko), a kod kojeg je, prema Mirkoviću, stav prema seljaštvu pozitivan, vrijedi samo za one države, gdje načelo pogodovnog nasljednog prava (»Anerbenrecht«) odgovara pravnom duhu naroda. Ne može se dakle primijeniti na naše prilike, pogotovo zato, jer ne postoji dovoljno razvijena industrija.

4. »Seljačke ideologije«

Govoreći o »seljačkim ideologijama« cilja Mirković na hrvatski seljački pokret, kod kojeg po njegovu mišljenju vlada »svako odsustvo pozitivnog programa«. To ga ne smeta, da na koncu iz političko-demagoških razloga ustvrdi, da je »Gospodarska Sloga«, dakle jedan ogranak toga pokreta, »ne samo najviše svrsishodna, nego jedino moćna za malog i srednjeg seljaka u našoj gospodarskoj strukturi«. Pustimo li s vida tu kontradikciju, moramo konstatirati, da se upravo u »seljačkoj ideologiji« ili, bolje rečeno, u aktivnom nacionalnom seljačkom pokretu nalazi za seljačke zemlje put k rješenju našega problema. Ako seljački pokreti, a naročito hrvatski seljački

pokret, nisu u tom pogledu dosad zadovoljili, možda je tome uzrok, što n i s u zato imali prilike. Ali to još ne znači, da oni n e m o g u zadovoljiti, kao što je i neistinita fraza o »odsutnosti svakog pozitivnog seljačkog programa«. Kad bi tome i bilo tako, ostaje netaknuto načelo, da seljaci preko svojih organizacija imaju u zajednici s općim narodnim interesima sami odlučivati o svojoj sudbini i o mjerama, koje se imaju upotrijebiti u njihovu korist. Drugim riječima, ne mogu se i ne smiju seljacima na osnovi nekih preživjelih dogma diktirati uvjeti njihova rada i života, jer bi to bilo ne samo neispravno, nego i u neskladu s »demokratskim« načelima, koja se s mnogih strana tako rado ističu.

Mirković dalje predbacuje »seljačkim ideologijama« slijedeće:

»Seljačke ideologije i seljački pokreti u seljačkim zemljama nam ne pokazuju da znadu, kakovo je stvarno stanje seljačkoga posjeda i seljaka. Ove ideologije osnivaju se na neracionalnim elementima: na p r o š l o s t i, na v j e r i, na n a r o d n o s n o j p r i p a d n o s t i i malo vode računa o ekonomskim činjenicama« (Mirković, str. 106.).

Iz toga se vidi sva tendencija Mirkovićeva pisanja, koji hrvatskom seljačkom pokretu zamjera, da se osniva na p r o š l o s t i, na v j e r i, na n a r o d n o s n o j pripadnosti. Ta tendencioznost Mirkovićeva pisanja bez sumnje nema nikakove veze sa znanošću. Tvrdnja, da »seljačke ideologije« ne znaju ništa o gospodarskom stanju na selu, pusta je fraza, koja nije ničim dokazana.

Mogli bismo nastaviti dokazivanjem neznanstvenosti i očite tendencioznosti (u lošem smislu!)

Mirkovićeva pisanja, koje se kreće u okvirima Marxovih tvrdnja, postavljenih prije 100 godina, ali takva bi nas pojedinačna razmatranja odvela predaleko. Konstatiramo samo još jednom, da se ne može raspravljati o »ekonomskoj« strani našega pitanja, a da se ne uzmu u obzir istraživanja o brutto-prinosu i o dobavama za tržište poljodjelskih gospodarstva, kao što je to učinio profesor nacionalne ekonomije Mirković.

V. REVIZIJA SHVAĆANJA O SELU

1. »Neomarksizam« i seljačko gospodarstvo

Uništenje seljačkog gospodarstva traži agrarni marksizam, a taj obuhvaća one ideje i pokrete, kojima je cilj ukinuće privatnoga vlasništva zemlje i stvaranje velikih poljodjelskih gospodarstva u zajedničkom (državnom, općinskom) iskorišćivanju, na osnovi komunističkih načela. Taj program agrarnoga marksizma u poljodjelstvu ima svoj pendant u industriji. Kao suprotnost agrarnom marksizmu postavlja se agrarni reformizam, t. j. doktrina onih marksista, koji ne traže bezuvjetnu kolektivizaciju čitavoga poljodjelstva, neć samo nekih dobara (na pr. feudalnih), i to u iznimnim slučajevima, dok inače zastupaju ideju malog i srednjeg seljačkog gospodarstva, koje je po tom shvaćanju iz gospodarskih razloga prikladnije. Ide se i tako daleko, da se traži provedba unutrašnje kolonizacije. Agrarni socijalizam (Henry George i dr.) vidi sve zlo u zemljišnoj renti, koju treba oduzeti privatnicima i prepustiti državi, bilo u obliku kolektivizacije (radikalni agrarni socijalisti), bilo u obliku posebnoga načina oporezovanja zemlje.

Agrarnom marksizmu, kako mu već i samo ime kaže, udario je temelje svojim ekonomskim djelima

Karl Marx. On se nije mnogo razumijevao u poljodjelstvo, niti je dao sebi mnogo truda da ga razumije. Rođen i odrastao kao gradsko dijete gledao je gospodarski život uvijek samo očima gradskoga čovjeka i u njemu je vidio neke gvozdene mehaničke »zakone«, koji vladaju iznad ljudi, te odnose, koji čine i ljude marionetama, koje se po tim »zakonima« kreću, žive i umiru. U njegovu sustavu postoje tolike »neizbježive nužnosti«, da se gotovo može reći, da je Marxov sustav u svojoj biti fatalistički. Dakako da čovjek s ovako uvjetovanim gledanjem na svijet, a osobito zadojen nekom imaginarnom težnjom za »napretkom«, dolazi vrlo lako do krivih zaključaka, te nije čudo, da je Marx iz svoje posebne perspektive vidio, da je seljaštvo »posebna klasa barbara«, koja »spaja svu prostotu primitivnih društvenih forma sa svim mukama i mizerijama civiliziranih zemalja«.[43]) Najvažnije godine svoga života proživio je Marx u Engleskoj, a pravih seljaka tu gotovo i nije bilo. Prilike su tu bile drukčije nego u ostaloj Evropi, pa ipak se nije potrudio, da upozna i evropsko poljodjelstvo, već je na osnovi engleskih prilika, koje je generalizirao, izgradio i agrarni dio svoje doktrine ,a to je dakako onemogućilo njezino trajno značenje. Marx nije nikada pokušao da u cjelini obuhvati bitnost poljodjelskog načina proizvodnje, već je o organskoj (poljodjelskoj) i mehaničkoj (industrijskoj) proizvodnji pisao na jednak način. On je smatrao, da njegova analiza proiz-

[43]) Marx Karl: Das Kapital, sv. III./II., S. 348. (IV. izd., Hamburg 1890.).

vodnih odnosa vrijedi jednako za industriju, kao i za poljodjelstvo.[44])

Agrarni reformisti (revizionisti) kušali su u marksizam uvesti svoje ideje o seljačkom gospodarstvu, što im nije uspjelo, jer je još i danas službeni smjer komunističkih stranaka, a i mnogih socijalističkih, najdoktrinarniji agrarni marksizam, koji se u ruskoj praksi nemilosrdno i dosljedno, iako katkada s taktičkim uzmicajima, provodi u život. Ali je zanimljivo, da je u zemlji »opće kolektivizacije« nastao teoretski smjer, koji pokušava rehabilitirati seljačko gospodarstvo, i to napose u dva pitanja: a) u pogledu nauke o agrarnom razvoju; i b) u »procjenjivanju konkretnih gospodarskih preduvjeta u osnovnim razvojnim stupnjevima izgradnje« (Ivantzoff)[45]. Pristaše toga smjera zvali su se »neomarksistima«, te su neko vrijeme imali prilike zastupanja svojih ideja, dok nisu kao protivnici »službene linije« sa svojom teorijom »likvidirani«. To nas ništa ne smeta, da ne istaknemo neke njihove rezultate, koji su vrlo značajni i s tim više vrijedni, što dolaze kao dokaz protiv marksističkih teorija iz samih marksističkih redova, pa je stoga njihovo iznošenje vrlo zanimljivo.

[44]) Zasluga je Eduarda David a, da je prvi obračunao s tim pogrešnim mišljenjem, kad je pisao u svom djelu (str. 44.): »U poljodjelstvu se radi o razvoju živih bića; u industriji se radi o preradbi mrtvih stvari. Tu je ljudska volja, koja izvršuje direktnim impulzom potrebnu razdiobu substanca, t. j. uporabom međučlanova, koji dalje bezvoljno djeluju. Gospodar mora naprotiv akciju razdiobe i kombinacije prepustiti samostalnom djelovanju žive prirode. Ona je neposredni proizvođač. Ljudski rad stoji istom na drugom mjestu; on se ima prilagoditi zakonima i raspoloženjima prirode; on samo neposredno sudjeluje u proizvodnji. Industrijalna proizvodnja dobara je mehanički, a poljodjelska proizvodnja organički proces.« Po Davidu postoji 9 bitnih razlika između mehaničke i organičke proizvodnje, i to uglavnom:

a) U poljodjelstvu ne postoji kontinuirani tok rada kao u tvornici, jer tu priroda određuje radno vrijeme.

b) U poljodjelstvu se stalno mijenja vrsta rada (gnojenje, pluženje, sijanje, košenje itd.). Seljak je zaposlen u različitim vrstama proizvodnje, koje se upotpunjuju.

c) U poljodjelstvu se stalno mijenja mjesto rada. Zato i poljodjelski strojevi moraju biti pomični, dok su u tvornici nepomični.

d) Tempo organičke proizvodnje ne da se ubrzati, a tempo industrijske se dade.

e) Gnojenje, naročito naravnim gnojem, poznaje samo poljodjelska proizvodnja.

f) Kontrola kvalitete i kvantitete rada u poljodjelskoj je proizvodnji mnogo teža radi velikoga prostora.

g) U industriji se proizvodnja dade jako povećati, dok u poljodjelstvu to nije moguće (žetva jedamput godišnje!).

h) Zakon o manjem nego proporcionalnom prinosu dolazi jače do izražaja u poljodjelstvu.

i) Povećanje proizvodnje u većoj mjeri moguće je samo jakom ekspanzijom poljodjelske površine.

Svojim djelom David je izazvao pravu revoluciju u redovima agrarnih marksista. Ali ipak službeni smjer ignorirao je njegove rezultate i po njemu iznesenu razliku organičke i mehaničke proizvodnje.

[45] Ivantzoff, N. Dymitri: Der gegenwärtige Stand der ökonomischen Theorie des Sozialismus in Russland, u »Wirtschaftstheorie der Gegenwart«, sv. IV., Wien 1928. (str. 345.—363.)

2. OBITELJSKO GOSPODARSTVO

Neomarksistička agrarna teorija uviđa poseban položaj seljačkog gospodarstva unutar gospodarskih sustava i njegove posebne socijalne značajke, pa priznaje, da ono predstavlja gospodarski sustav svoje vrsti, koji počiva na nekapitalističkim načelima. S jedne se strane ističe t. zv. »unutrašnja harmonija seljačkoga gospodarstva« (N. N. Suchanow, Ljastelenko i dr.), a s druge njegove značajke kao obiteljskog gospodarstva (Tschelinzow, Tschajanow, Makaroff, Rybnikov i dr.)

T. zv. »unutrašnja harmonija« seljačkoga gospodarstva sastojala bi se u činjenici, da tu ne postoje suprotni interesi između pojedinih »klasa«, jer ne postoji ni redovno unajmljivanje radne snage. Postoji dakle harmonija, koja nužno isključuje, da se prihodi dijele među različite klase (veleposjednike, zakupnike, radnike), pa su u seljačkom gospodarstvu gotovo isključene pojave kao na pr.: zemljišna renta, kamati kapitala i plaća rada. Po tome mišljenju, prihod seljaka predstavlja posebnu »nekapitalističku kategoriju«, dakle ne dobitak poduzetnika, nego nešto sasvim posebno. Kapitalistički poduzetnik i seljak »poduzetnik« ne mogu se uspoređivati, jer seljak ne ubire ni kamate kapitala, ni zemljišnu rentu (o tom mi

imamo drugo mišljenje, op. p.)[46], a motiv njegove djelatnosti nije »interes kapitala«, nego interes rada, dakle težnja, da svoj rad najkorisnije upotrijebi. Po prof. Kossinskom »Kamati kapitala mogući su samo ondje, gdje se proizvodi pomoću tuđe, kupljene radne snage, nadnica pak predpostavlja opstanak klase najamnih radnika i njoj suprotne klase poduzetnika... Tvrditi, da je takav poduzetnik svoj vlastiti poslodavac i posloprimac, — znači postaviti neodrživu analogiju, koja je prikladna, da samo pomrači i zamrsi posve jednoznačne relacije u krugu radnog gospodarstva« (Ivantzoff, c. op., str. 346.). Iz tih tvrdnja i predpostavka zaključuje se, da činjenica, što su kapitalističko i seljačko kao »radno« gospodarstvo nešto različno, opravdava održanje seljačkog gospodarstva, jer marksizam hoće uništiti samo »kapitalističke« oblike. Međutim agrarni-marksistički-doktrinarci odgovaraju, da je to istina, ali da seljačko gospodarstvo predstavlja »predkapitalističku« i »preživjelu« gospodarsku formu i da se kao takovo ima uništiti, ili da će se uništiti samo po sebi. Na to odgovaraju »neomarksisti« gotovo jednoglasno, »da seljačko gospodarstvo nije neki preostatak prošlosti, nego predstavlja za život sposoban elemenat sadašnjosti i budućnosti« (c. op., str. 51.). A Ivantzoff dodaje: Prema tome su mišljenja ruskih socijalista znatno udaljena od ideje socijalizacije prema staroj marksističkoj shemi, koja daje u tom procesu

[46] Isp. Vilko Rieger: Marxova teorija zemljišne rente, Zagreb 1937.

odlučan značaj provođenoj centralizaciji poljodjelske proizvodnje od kapitalističkog poduzetnika« (c. op., str. 51.).

Ne smije se podcijeniti ni veliko značenje spajanja seljačkoga gospodarstva s obiteljskim gospodarstvom, koje je često savršeno provedeno. Seljačko obiteljsko gospodarstvo napose je istraživao Čajanov,[47] te je došao do nekih zanimljivih rezultata. Po njegovu mišljenju seljačko obiteljsko gospodarstvo nastoji uspostaviti ravnotežu između »subjektivnog tereta troškova rada i subjektivne ocjene vrijednosti«, u t. zv. »konzumnoj radnoj bilanci«. Na opseg njegove gospodarske djelatnosti utječe znatno, čak i odlučno »sastav i veličina obitelji« (str. 23.). Dok se kapitalističko gospodarstvo u poljodjelstvu određuje u svom opsegu »veličinom kapitala i površinom zemlje«, — »... ako su ove veličine konstantne, to se ono može u toku kojegagod dugog (u graničnom slučaju beskonačnog) vremena održati u jednom te istom opsegu. Naprotiv se opseg seljačkoga gospodarstva, ako ga promatramo kroz dulji period vremena (nekoliko desetljeća) mijenja sve jače prema fazama razvoja obitelji te podaje periodičku krivulju« (str. 23.-24.).

Premda obitelj nije jedini čimbenik, po kojem se određuje opseg gospodarstva, ipak njezina veličina i sastav utječu tu znatno, što se vidi već iz činjenice, »da se njegov maksimum određuje prema radnoj snazi, koja je na raspolaganje, a minimum po bezuvjetno nužnoj množini dobara, potrebnoj za održanje obitelji«. Maksimum je prema tome

[47] Tschajanoff, P.: Die Lehre von der bäuerlichen Wirtschaft, Berlin 1932., str. 132.

ograničen fizičkim mogućnostima obitelji, koja ipak nikada ne iskorišćuje sve mogućnosti, već ih udešava prema svojoj potrebi. T. j. kako rad, kad prijeđe neku granicu, predstavlja naprezanje volje i neugodu, to će postojat i tendencija što manjeg rada, koja se ipak ne će moći spustiti ispod egzistencionog minimuma. »Dok su opsegu kapitalističkog gospodarstva postavljena ograničenja samo time, da se najveći čisti dobitak zaustavlja kod optimalne (ne maksimalne) veličine gospodarstva, dotle su opsegu obiteljskoga gospodarstva postavljene naravne granice odnosom između potreba i radne snage, i unutar tih kreće se po izvanjskim proizvodnim prilikama obitelj, koja gospodari« (s. 37.).

Kapitalističko gospodarstvo računa svoj dobitak po formuli:

»čisti prinos« — »stvarni potrošak« — »nadnice« = »čisti dobitak«.

Po toj formuli kapitalističko gospodarstvo može lako izračunati svoj čisti dobitak, dok to kod obiteljskog gospodarstva nije tako. Ono računa ovako: da li je »čisti prinos« minus »stvarni potrošak« veći, jednak ili manji od subjektivne ocjene utrošenog rada. Taj način računanja omogućuje seljačkom gospodarstvu, da i tamo gospodari i obrađuje zemlju, gdje je »kapitalist« već digao ruke i ne može više gospodariti. Seljačko gospodarstvo ne radi zbog čistoga dobitka; ono je sasvim nešto drugo nego kapitalističko gospodarstvo i otud dolazi njegova velika otpornost (str. 38.).

Seljačka obitelj upotrijebit će za svoje održanje toliko rada, dok nisu podmirene nužne potrebe. Seljak će u slučaju potrebe obavljati čak onaj rad, koji je možda skopčan s gubitkom, ako se time može podmiriti koja potreba. Tu dolazi kao najvažnije, da je uz ovakovu organizaciju proizvodnje nemoguće zamisliti stvaranje dviju posve neprijateljskih »klasa« u poljodjelstvu, da prema tome, »klasna borba« ne može nikada imati odlučan značaj. »Unutrašnje socijalno-ekonomsko diferenciranje seljaštva je kao pojava u masi nemoguće« (Ivantzoff, str. 348.). Kao razlog toj nemogućnosti navodi se načelo »konzumno radne bilance«, koje kod seljaka isključuje promjenu gospodarskoga raspoloženja u kapitalističkom smislu i sprečava unutrašnje nastojanje za bezgraničnom ekspanzijom proizvodnje« (str. 348.). Postoji doduše neka manjina seljaštva, koja prelazi u »kapitaliste«, no ta za agrarni ustav nije odlučna. Većina naprotiv ne preuređuje svoje dosadašnje gospodarstvo u smislu kapitalističke ekspanzije, nego samo nastoji: a) ili da poveća mogućnosti za potrošnju, b) ili da smanji količinu svoga rada. — »Budući da kapitalistički upravljano gospodarstvo donosi relativno mali dobitak, to će »poduzeće« tih »novih kapitalista« doskora prestati zadovoljavati njihove zahtjeve za dobitkom« (Ivantzoff, str. 348.). Oni ostavljaju selo, ili se posvećuju trgovini i industriji na selu. S druge strane onemogućena je socijalno-ekonomska diferencijacija i prema dolje, t. j. potpuno proletariziranje najsiromašnijeg dijela seljaštva nailazi na nesavladive poteškoće, jer seljak ulaže sve sile, da sačuva svoju zemlju, makar i uz

najveće žrtve. Koliko ipak to ne uspijeva, prisiljen je na iseljavanje u grad ili u inozemstvo.

Ta dva dakle načela »unutrašnje harmonije« i »spajanje seljačkoga i obiteljskog gospodarstva« obilježuju seljačko gospodarstvo kao različito od kapitalističkog i govore za njegovo održanje.

ZAKLJUČAK

Nakon što smo sa svih strana osvijetlili pitanje mogućnosti održanja seljaštva, želimo ovdje u nekoliko točaka skupiti naše rezultate:

1. Pitanje održanja seljaštva pojavljuje se u povijesti pod različnim oblicima. Njime se bave već merkantilisti, koji se uglavnom odlučuju za malo i srednje seljačko gospodarstvo, koje po njihovu mišljenju daje veći »brutto-prinos«. Fiziokrati razrađuju pojam »čistoga prinosa« i odlučuju se za velika zakupnička gospodarstva. Slično gledište zastupa isprva i Thaer, dok Sismondi postavlja kao parolu rečenicu: više seljaka, te se po tome stavlja nasuprot fiziokratskom shvaćanju.

2. Veliku važnost posvećuju našem pitanju Friedrich List i Theodor Bernhardi, koji ga promatraju sa šireg nacionalnog stajališta. Bernhardi ističe važnost cjelokupnog narodnog dohotka te nacionalnu važnost održanja seljaštva, kojemu treba osigurati opstanak na rodnoj grudi.

3. Marksisti na temelju Marxove teorije koncentracije i teorije zemljišne rente drže, da se seljačko gospodarstvo »preživjelo«, te da je njegova propast »sigurna« i »nužna«, što se pobija statističkim podacima, koji dokazuju, da Marxova

teorija koncentracije ne vrijedi za poljodjelstvo ni u kojem slučaju.

4. Revizionisti dokazuju neispravnosti agrarnoga marksizma i zajedno s Davidom postavljaju tvrdnju, da »zaštita seljaka znači zaštitu i unapređenje najracionalnije forme gospodarstva«, pa da prema tome seljačko gospodarstvo ne mora biti niti »nazadno«, niti mora propasti.

5. Istraživanja o privatno-gospodarskom optimumu slažu se uglavnom u tome, da je brutto-prinos u seljačkom gospodarstvu veći, nego u velikom gospodarstvu; da čisti prinos može također biti veći onda, kad gospodarstvo obuhvaća više vrsti proizvodnje, što se svodi naročito na jaču stočarsku proizvodnju. Dobave za tržište mogu biti veće ili manje, — kod viševrsne proizvodnje one su obično veće.

6. Hollmann dolazi do zaključka, da ne postoji apsolutno optimalna veličina gospodarstva, nego postoji samo optimalni odnos različnih veličina gospodarstvâ.

7. Niehaus postavlja pravilo, da se privatno-gospodarski optimum može postići u svim veličinama gospodarstva i da on nije privilegij ni jedne veličine gospodarstva.

8. Iz toga proizlazi, da seljačka gospodarstva mogu nadmašiti velika u svakom pogledu, t. j. što se tiče brutto-prinosa, čistog prinosa ili dobava za nepoljodjelsko pučanstvo, pa da je prema tome samo nedokazana fraza, kad se kaže, da je »veliko gospodarstvo uvijek moćnije od maloga«.

9. Mogućnosti poljodjelskih strojeva mnogo su manje, nego mogućnosti strojeva u industriji. Ipak se upotreba poljodjelskih strojeva preporučuje, ako je povoljna i razumna. I malo gospodarstvo može sebi priskrbiti prednosti upotrebe strojeva i to putem »strojevnih zadruga«, ili državnih stanica za posuđivanje strojeva, pa prema tome veliko gospodarstvo nema u tome nikakovih posebnih prednosti.

10. Seljačko gospodarstvo je otpornije protiv kriza, nego veliko, jer kao »gospodarstvo za podmirenje potreba« nije toliko ovisno o tržištu.

11. Iz socijalnih razloga potrebno je održati seljačko gospodarstvo, jer pruža samostalnu egzistenciju velikom broju slobodnih seljaka (deproletarizacija).

12. Opstanak naroda ovisi o većoj ili manjoj populaciji. S nacionalnog stajališta je poželjno, da je vitalni indeks visok. A visoki vitalni indeks postizava se u seljačkim zemljama. Osim toga, ako se zemlja obrađuje u seljačkim gospodarstvima, omogućen je većemu broju ljudi život na istoj površini.

13. Pitanje održanja seljaštva treba razmotriti cjelovito, uzevši u obzir sve momente, a ne ograničiti se samo na jedan mali isječak problema, jer se onda vrlo lako dolazi do krivih rezultata.

14. Seljaštvo je barem tako predisponirano za gospodarski napredak kao i gradsko i poljodjelsko radništvo. Nije istina, da ono »zaustavlja kulturu«, kako to neki tvrde, — ako se nema u vidu, koliko bi tek kulturu »zaustavljalo« proletarizirano seljaštvo.

15. Seljačko gospodarstvo nije istovjetno s kapitalističkim, već je kao »obiteljsko gospodarstvo« — gospodarstvo za podmirenje potreba, sa svojim vlastitim tokom razvoja.

16. Seljačko gospodarstvo je sposobno za život. Ako tu i tamo zapada u krizu, to još uvijek ne znači, da »mora propasti«, — već da nisu primijenjene ispravne mjere, da se ono održi.

17. Veliko gospodarstvo može tu i tamo imati neke prednosti pred seljačkim gospodarstvom, — to se s naše strane ne osporava. Zato treba u skladu sa svim momentima tehničke, privatno-gospodarske, narodno-gospodarske, socijalne i nacionalne naravi, uzevši u obzir vremenske i mjesne prilike, odlučiti, u kojoj mjeri treba sačuvati neki broj velikih gospodarstva kao »uzorna dobra« i sl.

18. Kolektivizacija se bezuvjetno otklanja, kao po seljaštvo štetna i nedostojna. Naročito nacionalni i socijalni razlozi govore protiv kolektivizacije, ali ni razlozi privatno-gospodarske i narodno-gospodarske naravi ne zaostaju za njima.

19. Pitanje parcelarnh gospodarstva, koja su premalena, da prehranjuju seljačku obitelj, treba rješavati racionalizacijom i intenziviranjem gospodarstva, kao i pojačanom industrijskom djelatnošću.

20. Seljaštvo može doduše promijeniti neke svoje romantične značajke, može prestati s tim, da oblači narodnu nošnju i da stvara i dalje u dosadašnjoj mjeri »autohtonu narodnu kulturu«, ali će ono ipak ostati kao poseban gospodarski tip, koji predstavlja izmirenje individualnog načela u proizvodnji, spajanje rada i kapitala u

jednoj ruci. Teško je doduše i nezahvalno biti prorok, no iz dosadašnjih razmatranja možemo bezuvjetno povući zaključak, da seljaštvo ne mora propasti i da se može održati i malo i srednje seljačko gospodarstvo uz povoljne mjere agrarne politike.

LITERATURA

Osim literature navedene u tekstu, upotrebljena je još i ova:

Aereboe, Friedrich: Allgemeine landwirtschaftliche Betriebslehre, Berlin 1917.

Bräuning, Dr. Rudolf: Die Leistungsfähigkeit des Siedlerbetriebes im Vergleich zum Grossbetrieb, Berlin 1934.

Brentano, Lujo: Agrarpolitik, I., Stuttgart 1879.

Bussen, Franz: Die genossenschaftliche Benutzung landwirtschaftl. Maschinen und Geräten, Berlin 1918., str. 143.

Bussen, Franz: Landwirtschaftliche Maschinengenossenschaften, Darmstadt 1905., str. 110.

Compère-Morel: Grand dictionaire socialiste du Mouvement Politique et Economique, National et International, Paris, Publications Sociales 1924. — Art:
Agraire (Le Capitalisme) str. 22—28.
Socialisme agraire str. 22.—28.
Agricole (Programme) str. 22.—28.
Latifundia str. 464/45.
Propriété paysan str. 620/630.
Paysan str. 621/627. i t. d.

Fischer, Gustav: Die soziale Bedeutung der Maschinen in der Landwirtschaft, Berlin 1902.

Goltz, Fr. Th.: Leitfaden der landwirtschaftlichen Betriebslehre, Berlin 1917., str. 220.

Grünberg, Karl: Agrarpolitik, Leipzig 1908.

Hainisch, M.: Die Landflucht, Jena 1924., str. 371.

Kautsky, Karl: Die Agrarfrage, Stuttgart 1899., str. 451.

Laur, Dr. Ernst: Bauernpolitik, Aarau 1925., 3. izd.

Mengelberg-Bauer, K.: Agrarpolitik, Leipzig 1933., str. 248.

Oppenheimer, Franz: Grossgrundeigentum und soziale Frage, Berlin 1898.
Oppenheimer, Dr. Ludwig: Gross- und Kleinbetrieb in der Siedlung, Jena 1934., str. 378.
Prokopowitsch: Die bäuerliche Wirtschaft, Berlin 1914.
Roscher, Wilhelm: Nationalökonomik des Acherbauers, Stuttgart und Berlin 1903., 13. izd. str. 864.
Schlange-Schöningen: Bauern und Boden, Hamburg, 1933., str. 77.
Schuller-Schrattehofen: Agrarpolitik, Jena 1924., str. 448.
Skalweit, A.: Agrarpolitik, Berlin u. Leipzig 1925.
Strakosch, Dr. S.: Das Agrarproblem im neuen Europa, Berlin 1930.
Tschajanoff: Die optimalen Betriebsgrössen in der Landwirtschaft, Berlin 1930., str. 98.
Weber, Adolf: Agrar-Handswerks- und Industriepolitik, München 1932.
Wolf, Dr. Julius: Bevölkerungsfrage, Handwörterbuch der Soziologie, Stuttgart 1931., str. 52.—65.

SADRŽAJ

Str.

Uvod 5

I. OPĆENITE NAPOMENE

1. Terminologija 9
2. Veličine poljodjelskih gospodarstva . . 12
3. Diferenciranje poljodjelskih gospodarstva 15

II. POVIJESNA STRANA NAŠEGA PITANJA

1. Uvod 19
2. Merkantilizam i kameralisti 20
3. Fiziokrati 24
4. Thaer i Sismondi 28
5. List i Bernhardi 31
6. Marksizam i teorija koncentracije . . 36
7. Revizionizam (David i Železnov) . . . 40
8. Zaključna riječ 46

III. RAZMATRANJA O PRIVATNO-GOSPODARSKOM OPTIMUMU

1. Prva razmatranja 49
2. Noviji rezultati 54
3. Najnovije metode 59
4. Konačni rezultat 63

IV. ODRŽANJE SELJAČKOGA GOSPODARSTVA

A. Tehnika i poljodjelstvo

1. Kolektivizacija i mašinizacija . . . 65
2. Upotrebivost poljodjelskih strojeva . . 66
3. Stroj i čovjek 72

B. Rentabilnost poljodjelskih gospodarstva

Str.

1. Privatno-gospodarsko i narodno-gospodarsko stajalište 74
2. Važni privatno-gospodarski momenti . 77

C. Poljodjelstvo i narodno gospodarstvo

1. Ishrana stanovništva i dobave za tržište 81

D. Socijalno pitanje u poljodjelstvu

1. Važnost socijalne politike 85
2. Mogućnosti rješenja 88

E. Nacionalno pitanje i populacija

1. Populacija i Malthusovo učenje . . . 94
2. Percelarna gospodarstva i hiperpopulacija 98
3. Nacionalno značenje populacije . . . 101

F. Seljaštvo i njegovo održanje

1. Cjelovitost i jednostranost u razmatranju 105
2. Seljaštvo i gospodarski napredak . . 107
3. Mogućnosti rješenja 111
4. »Seljačke ideologije« 113

V. REVIZIJA SHVAĆANJA O SELU

1. »Neomarksizam« i seljačko gospodarstvo 116
2. Obiteljsko gospodarstvo 120

Zaključak.

Literatura.

Dosad su u »Maloj knjižnici« Matice Hrvatske izašla ova djela:

Prvo kolo

1. *Franjo Pavešić:* »Suvremeni žurnalizam i javno mišljenje«.
2. *Dr. Franjo Bučar:* »Eugen Kvaternik: Promemorija princu Jeromeu Napoleonu«.
3. *Dr. Mile Starčević:* »Dr. Ante Starčević i Srbi«.
4. *Tomislav Prpić:* »Hrvatski književni regionalizam«.
5. *Dr. Ivo Hergešić:* »Hrvatske novine i časopisi do 1848.«.
6. *Ernest Bauer:* »Današnja Njemačka«.

Rasprodano cijelo kolo.

Drugo kolo

7. *Z. Milković i B. Vrtar:* »Život i tvar«.
8. *Ljubo Babić:* »Pod italskim nebom«.
9. *Dr. Vinko Krišković:* »U svijetu paradoksa«. Prvi ogledi.
10. *Viktor Živić:* »Na pragu hrvatskog Orijenta«.
11. *Bare Poparić:* »Borba Hrvata za Jadran«.
12. *Vilko Rieger:* »Kolektivizacija poljoprivrede u Sovjetskoj Rusiji«.

Rasprodano cijelo kolo.

Treće kolo

13. *Dr. Vinko Krišković:* »U svijetu paradoksa«. Drugi ogledi.
14. *Dr. Julije Makanec:* »Marksistička filozofija prirode«.
15. *Filip Lukas:* »Hrvatska narodna samobitnost« I.
16. *Ivan Manzoni:* »Mirovni ugovori«.
17. *Dr. Ferdo Šišić:* »Okupacija i aneksija Bosne i Hercegovine«.
18. *Dr. Aleks. Grabianski:* »Sinteza povijesti Poljske«.

Četvrto kolo

19. *Dr. Milovan Gavazzi:* »Godina dana hrvatskih narodnih običaja« I.
20. *Dr. Milovan Gavazzi:* »Godina dana hrvatskih narodnih običaja« II.
21. *Dr. Julije Makanec:* »O podrijetlu i smislu države«.
22. *Dr. Antun Dabinović:* »Narodni preporod Italije« I. 1815.—1849.
23. *Dr. Antun Dabinović:* »Narodni preporod Italije« II. 1849.—1870.
24. Marko Perojević: Ninski biskupi

Peto kolo

25. *Dr. Rik. Bauer:* Štampa evropskih velevlasti i Amerike.